

TANULMÁNY

Kövér György

„STATISZTIKAI ASSZIMILÁCIÓ” MAGYARORSZÁGON 1880–1910*

Magyarországon először 1850-ben, az 1848/49-es elvesztett szabadságharc után kérdezték meg a háztartásfőket arról, hogy milyen nemzetiséghez tartoznak. A kérdés a nemzetiségre (Nationalität) vonatkozott, és egyetlen szóval kellett rá válaszolni. A néesség-összeírást (cenzus) a győztes hatalom katonai közegei hajtották végre, és a felmérés politikai célzatossága nem lehetett kétséges. A népszámlálás persze nemcsak ilyen szélsőséges helyzetben a hatalmi játszmák része. Ezt a széksziszt fogalmazta meg Benedict Anderson híres konstrukcionista szellemű művének második kiadásában, amikor leszögezte: „A népszámlálás mögött az a fikció húzódik meg, hogy az mindenkire kiterjed és mindenkinek van benne egy – és kizárólag egy – tökéletesen egyértelmű helye. Átfedések nincsenek.”¹

A felvételi eljárás bemutatására s egyúttal az egész probléma exponálására talán elegendő egy mélyenszántó korabeli naplófeljegyzést idézni. A napló szerzője, László Elek (1797–1855) 1850 novemberében Gyulafehérvárott (románul Alba Iulia, Alsó-Fehér vármegye, Erdély) rögzítette személyes élményeit: a néesség-összeírás „*délután volt, ott találtam egyik polgárt és P[ap] Ág[oston] oláh esprestet. Kikérdeztek, mi nemzetbeli vagyok. Felelet, magyar, kik a cselédeim. Megnevezém kocsisomat, Pap Jánost. Hát ez mi nemzetbeli, mondám magyar, de P. Ágost*

* A dolgozat eredeti rövidebb változata elhangzott Valenciában, az European Social Science History Conference ‘Ethnicity in Numbers: the Official Censuses, their Ethnic Categories and the State Identity Politics’ című szekciójában, 2016. április 2-án, illetve Egerben az Ország, nemzet, csoport, mint identitásképző tényező című konferencián, 2016. május 11-én.

¹ *Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Ford. Sonkoly Gábor. Bp. 2006. 140.

felszökött, az nem lehet magyar, mert Pap Jánosnak hívják, a tehát olá. Kértem a tisztet, hogy hívassák elő, a kocsis megjelent, kérdik tőle, megmondja születése helyit, Kolozsvárt, és hogy reform[átus] magyar. Kérdést tettem a tisztól, hogy hát Elek esperes úr a magyarok részéről miért nincs jelen, ő azt felelte, hogy nem jött el, egy jelenlevő polgár pedig megmondotta, hogy Pap Ágoston olá esperes úr minden embert maga nemzete bélinek akar bejelenteni, s ezért versengvén Elek úrral, [az] ma elvonta magát. Kérdik tőlem, ki a lakóm, megmondám. Utánam jött egy Frölich nevű polgár, kérdik tőle, mi nemzetbeli, feleli, magyar. Erre újból Pap Ág. s reá mondja, hogy német, mire a polgár azt feleli, az apám se tudott egy szót is németül, én sem tudok, de azért a tiszt bevette németnek. Utána jött egy más, kérdik, minek hívják, mi nemzetbeli – a polgár feleli, hívnak Szay Gergelynek, és magyar vagyok, ennek is ellene mond P. Ág., mely szerint a kérdezett nem magyar, hanem örmény. De a polgár nem hagyta magát és felelte reája: Tiszt úr, itt én határozom meg nemzetiségemet, nem más, én magyar nemes ember vagyok, a pap kéntelen volt elhallgatni. ... Ezzel fordultam Pap Ágostonhoz, mondván, szeretném tudni, mi határoz itten a nemzetiségek felett: a név, a nyelv, a[mi a] családnál használtatik?”²

A naplórészlet az egyén etnikai hovatarozása számbavételének szinte összes problémáját magában foglalja. Kezdve ott, hogy valamilyen „objektív” ismérvet veszünk-e alapul (például születési hely), vagy valamilyen „szubjektív”, egy a nemzetiséggel kapcsolatos személyes nyilatkozatot.³ Természetesen az is kérdés, hogy mi számít „objektív” kritériumnak: mennyire objektív a név (a fenti példából nem tűnik stabil tényezőnek), a nyelvtudás? S legfőképpen önmagában mennyiben meghatározható entitás az etnicitás, el lehet-e a szakítani társadalmi státustól („magyar nemes vagyok” – mondja az örmény) vagy épp a felekezetiiségtől (a kocsis kolozsvári születésű „református magyarnak” vallja magát). S ha ez így van, akkor kivitelezhető-e egyetlen szóval a definíció a korabeli emberek számára? Márpedig az egyéni (családfői) számbavétel mechanizmusa a nyilatkozattételnél számított a delikvens együttműködésére („itt én határozom meg nemzetiségemet”).

Az eredményeket a győztes hatalom (több változatban is) nyilvánosságra hozta, bár azokkal senki sem volt elégedett: a Habsburg neoabszolutizmus kormányszata úgy vélte, hogy még így is túl sok magyart sikerült kimutatni, a magyar

² A Magyar Nemzeti Levéltárban található kéziratos naplót idézi *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. Bp. 2000. 73. A napló szerzőjéről lásd a kiadott 1848/49-es rész utószavát. *Sávai János*: László Elekről és naplójáról. In: László Elek: Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/49. évi forradalom alatt. S. a. r. Sávai János. Szeged 1998. 199–238. A népszámlálás Gyulafehérvárott ötezer lakosból 1483 görög katolikus, 919 görög keleti, 821 római katolikus polgárt rögzített, ezek nemzetiiségi összetétele 2180 román, 824 magyar, 332 német között oszlott meg. A 729 izraelita vallású személy egyben ugyanennyi zsidó nemzetiségűt takart. *Dávid Zoltán*: Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. 2. jav. kiadás. Bp. 1994. 46–47. Vö. *Kepecs József*: Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Bp. 1991. 265. Ez a kiadvány 2530 román, 1009 magyar és 748 német lakosról tud.

³ *William Petersen*: Ethnicity Counts. New Brunswick–London 2012. 3. [1997]

közvélemény szerint viszont a népszámlálás súlyosan alábecsülte a magyar nemzetiséghez tartozók számát.⁴ Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezúttal először fordult elő, hogy megkérdezték a polgárokat, nyilatkozzanak nemzetiségük felől, s mint láttuk, a „vallomás” megtétele a statisztika terepén vitte tovább a csatamezőkön lezárult politikai harcot: felülkerekedhetett benne a győztesek iránti lojalitás éppúgy, mint a hatalommal szembeni ellenállás. Ennek a kölcsönös csalódottságnak lett a következménye, hogy bár a statisztikusok mind az 1857-es osztrák, mind a már kiegyezés utáni 1869-es magyar népszámlálás előkészítése során fontosnak tartották az etnicitással kapcsolatos kérdés felvételét a kérdőívre (abban lehettek nézeteltérések, hogyan fogalmazzák meg konkrétan a kérdést), nyilvánvalóan politikai döntés született arról, hogy jobb ezt a témát nem bolygatni, hátha nyugodtabb idők jönnek. A statisztikus Keleti Károly (1833–1892) ebbe sehogy sem tudott beletörődni, ezért az iskolakötelezettek anyanyelvi adatai alapján megpróbálta felmérni és az 1869-es népszámlálásra vetítve kiszámítani a magyarországi népesség etnikai összetételét.⁵

Anyanyelv és népszámlálások 1880–1910

Végül csak az 1880-as népszámlálás kérdőpontjai közé került be a cislajtán birodalomfőlen a beszélt nyelv (Umgangssprache), Transzlajtániában pedig az anyanyelv (Muttersprache). Az, hogy a népszámlálásokban egyik fogalom sem volt pontosan definiálva, mindkét állam statisztikusainak lehetőséget adott a rugalmas, relatíve szabadon alakítható értelmezésre. Az 1880-as népszámlálás nemcsak a „nemzetiség” regisztrálását vetette el, hanem szakított a háztartásonkénti összeírás elvével is, és minden egyes lakos adatai individuálisan kerültek rögzítésre. Az individualitásnak természetesen megvolt az a buktatója, hogy a még beszélni nem tudókat nem kérdezhették meg az anyanyelvükről. Helyettük a szülők nyilatkoztak. Ennek megfelelő módszerrel a népszámlálás első feldolgozásakor a „beszélni nem tudókat” külön csoportba vették, és az adatokat így publikálták. Később azonban módosították a „hivatalos adatokat”, amennyiben a beszélni nem tudókat is (a beszélni tudók arányainak megfelelően) szétosztották az anyanyelvhasználók rubrikái között.⁶

⁴ *Fényes Elek*: A magyar elem és ellenesei. Pest 1860.

⁵ *Keleti Károly*: Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 8. (1871) 1. sz. 3–34.

⁶ A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I–II. Bp. 1882. Szabó István (1898–1969), aki a 20. századi népiségtörténeti iskola szellemében történészként elsőként írta meg az újkori magyar népesség etnikai történetét, maga is csak a könyv publikálása után jött rá, hogy milyen ellentmondás van az eredmények elsőleges és végleges publikált változata között. *Szabó István*: A magyarság életrajza. H. é. n. [1941] 209–210. Vö. „Az 1880. évi anyanyelvi adatok rejtélyes különbségére rájöttem: a beszélni nem tudókat (majd félmilliót, minden bizonynal tehát a csecsemőket is) egyik

A már László Elek által a 19. század középső harmadában megfogalmazott kérdés nemcsak a napló szerzőjét és a Habsburg monarchia összeíróit foglalkoztatta, hanem élénk érdeklődés mutatkozott ez iránt a nemzetközi statisztikai kongresszusokon is.⁷ Különböző álláspontok, sőt ajánlások fogalmazódtak meg. Adolphe Quetelet mintául szolgáló 1846-os belga népszámlálása nyomán először csak a 10 évente tartandó censzusok ajánlott, fakultatív kérdései sorába került be a nemzetiségi ismérvre vonatkozó pont, végül a német statisztika kultúrnemzeti szemlélete hatására 1872-re kristályosodott ki az az álláspont, hogy ilyen típusú adatok gyűjtésére mindenütt és mindenképpen sort kell keríteni. Az, hogy milyen módon tegyék fel a kérdést, számtalan problémát vetett fel. Már önmagában a beszélt nyelvre (Umgangssprache) is többféle módon lehetett rákérdezni: kérdezhették a rendszeresen otthon, a családban használt nyelvet (ennek különböző változatai a 'langue parlée naturellement' és a 'Familiensprache'), de irányulhatott a tájékozódás az iskolában elsajátított, a hivatalos, a közigazgatással való kommunikáció nyelvére is. Az anyanyelvre vonatkozó kérdés viszont (az anya nyelve, a magyarban a „nemzettség” genetikus szemlélete révén is) egyfajta leszármazási kötődést tolt előtérbe. Persze a gond nem egyszerűen az, hogy vajon a nyelv egyértelműen mérhető paramétere-e a nemzetiségnek, hanem sokkal inkább az, hogy maga a kérdésfeltevés módja (nem is beszélve most a válaszadás szabott technikáiról: üres helyre kell beírni egyetlen szót, vagy a megjelölt elnevezések közül kell aláhúzni valamelyiket) az egyént egyetlen nyelv választására kényszerítik.⁸

anyanyelvhez sem vették fel, a hivatalos kiadvány az anyanyelvi osztályozás végére illesztette azokat, s csak utóbb, mesterségesen osztották el, felismerve a különös eljárás visszáságát, a nemzetiségek aránya szerint. Megtanultam, hogy olykor az eredeti hivatalos kiadványt sem jó használni.” Szabó István levele Domanovszky Sándorhoz, 1942. nov. 24. MTA KIK Kézirattár, Ms 4527/236.

⁷ Először az első nemzetközi kongresszuson, 1853-ban Brüsszelben került terítékre a téma, majd Londonban 1860-ban fogadták el a beszélt nyelvre vonatkozó ajánlást. A nyolcadik kongresszuson, 1872-ben Szentpéterváron háromtagú bizottságot kértek fel arra, hogy fogalmazzák meg javaslatukat. A módszertani vitákra lásd *Emil Brix: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien–Köln–Graz 1982. 67–102.*; *Silvana Patriarca: Numbers and Nationhood. Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy. New York 1996. 18–21.*; *Varga E. Árpád: Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között. A Studia Censualia Transsilvanica című sorozat számára készült, eredetileg románul megjelent tanulmány (1999). Magyarul: www.kia.hu/konyvtar/erdely/studia.pdf, letöltés 2015. dec. 21.*; *Dominque Arel: Language categories in censuses: backward- or forward-looking. In: Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses. Ed. David I. Kertzer and Dominique Arel. Cambridge 2005. 92–121.*; *Jason D. Hansen: Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography, and the Visualisation of the German Nation, 1848–1914. Oxford 2015. 16–50.*

⁸ Valamilyen egyszerre megejtő ártatlanság és megrögzött fafejűség húzódik azon kijelentés mögött, ahogy a német statisztikus, Richard Böckh a homogén nemzetet megkonstruálva

A szentpétervári kongresszus által felkért szakbizottságban két osztrák (Adolph Ficker, Ignaz Eduard Glatter) és egy magyar (Keleti Károly) kapott helyet. A Monarchia vezető statisztikusai valamennyien más-más javaslattal álltak elő. Ficker a 'Familiensprache' híve volt (amit azonban nem sikerült elfogadtatnia Ciszleithaniában), Keleti pedig a Muttersprache mellett érvelt, abban azonban mindketten egyetértettek, hogy a nemzetiség és a nyelv nem azonosítható. Ficker a leszármazási közösséget (Néptörzs, Volkstamm) emelte ki a nemzetiség definíciójánál, Keleti viszont a szubjektív elemet, a hovatarozás érzését hangsúlyozta.⁹ 1880 után az Osztrák–Magyar Monarchia két felének népszámlálási adatai tehát nem ugyanazt a paramétert mérték, ezért összehasonlításuk legalább is problematikus. Ráadásul a magyar királyi statisztikai hivatal kérdései az idők folyamán változtak is. 1880-ban még csak így hangzott a feltett kérdés: „Mi az anyanyelve?” De zárójelben még azt is hozzátették „azon kívül mely hazai nyelvet beszél még?” Ugyanez az alapkérdés ismétlődött meg 1890-ben is, amikor a számlálóbiztosnak szóló utasításban részletesebb eligazítást adtak, mintegy felkészítve őket a határesetek és dinamikus helyzetek kezelésére (és a várható átértelmezésre): „A 6-ik rovatba az illető *anya-nyelve* irandó be. Mindenki oly nyelvűnek irandó be, a minőnek *vallja magát* és ebbeli, határozottan teendő nyilatkozatára semmiféle befolyást sem szabad a számláló ügynöknek gyakorolni. Ha a gyermek más nyelven beszél, mint szülői, a gyermek számláló-lapjára ezen más nyelv jegyzendő.” (Kiemelések az eredetiben.)¹⁰

egyszerűen kizárta a kétnyelvűséget a statisztikai kategóriák sorából: „Erst für den Einzelnen ist die Zweiheit der Sprachen in der Statistik auszuschließen, hier aber unbedingt: Der Einzelne kann die Volkssprache wechseln, aber nicht zweien zugleich angehören, da etwas vollkommen gleiches, das in der Natur selbst nicht vorhanden ist, auch von der Statistik nicht angenommen werden soll. Nur der Zweifel bleibt auch für die Statistik bestehen, und eben deshalb hat sie danach zu streben, durch bestimmte theoretisch scheidende Begränzungen die zweifelhaften Fälle der einen oder der anderen Seite zuzutheilen.” *Richard Böckh*: Der Deutsche Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung. Berlin 1869. 20. Francia fordításban idézi *Morgane Labbé*: Dénombrer les nationalités en Prusse au XIXe siècle : entre pratique d'administration locale et connaissance statistique de la population. Annales de démographie historique (2003: 1. sz.) 55.

⁹ *Brix, E.*: Die Umgangssprachen i. m. 92–97. Glatter a rasszbeli különbségek kutatását javasolta.

¹⁰ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. Magyar Statisztikai Közlemények, (MStK) Új folyam, I. rész. Bp. 1893. 9*. A népszámlálás elemző bevezető tanulmánya ugyanakkor rögzítette, hogy a végrehajtás helyi szerveitől (város, megye) milyen visszajelzések és javaslatok érkeztek. „Talán legtöbb felszólalásra adott alkalmat az *anyanyelv* kérdése; mert a jelentések szerint nagyon sokan, a kiknek szülői idegen ajkúak, nem merik magukat magyar anyanyelvűnek vallani, daczára, hogy folyvást a magyar nyelvet használják s testestől-lelkestől magyarok, sőt gyakran még olyan egyének sem, kik anyjuk nyelvét vagy gyermekkori nyelvüket már nem is beszélték. Nyitra vármegye többek közt így ír: »Az anyanyelv kérdése nemzetiségi tekintetben hátrányos, különösen az erősen magyarosodó városokban. Így sokan olyanok is németnek vagy tótnak vallották magukat, a kik nemcsak hogy magyarnak vallják magukat,

Ehhez képest komoly változást jelentett az 1900-as népszámlálás, amelyik már így formulázta a kérdést: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet magáénak vall, a legjobban és legszívesebben beszél?” S ezt egészítette ki a b. pontban: „Anyanyelvén kívül mely más nyelven beszél még?” A kérdés tehát látszólag megőrizte a kontinuitást az előző népszámlálásokkal, amennyiben az anyanyelvet helyezte az első helyre, a folytatásban azonban tulajdonképpen felpuhította annak leszármazási eredetét, és kifejezetten érzelmi elemekkel színezett szubjektív mozzanatra, egyfajta „vallomásra” helyezte át a hangsúlyt. A kiegészítő kérdésből pedig kimaradt a „hazai” nyelvre való utalás. Ugyanez a kérdés ismétlődött meg az első világháború előtti utolsó népszámlálás alkalmával, 1910-ben. A számlálólap e pontjához fűzött kitöltési utasítás tovább tágitotta az értelmezési lehetőségeket, amennyiben a kérdés súlypontját áthelyezte annak második részére.¹¹

A népszámlálásokon alapuló anyanyelvi statisztika országos eredményei látán joggal vetődik fel a kérdés: vajon lehetséges-e valamilyen összefüggés a census etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdésének változása és a magyar anyanyelvűek abszolút többségbe kerülése között? Lehet-e véletlen, hogy a magyar anyanyelvűek aránya épp 1900-ban emelkedett a bűvös 50% fölé, majd 1910-re már csaknem 55%-ra? Vajon nem fordulhat elő, hogy a népszámlálásokban tükröződő magyarosodás, – legalább részben – „statisztikai asszimiláció” volt?¹²

hanem a magyar nyelvet határozottan jobban beszélik s a családi és társadalmi érintkezésben is kiválólag használják.« Számos törvényhatóság a jövőre nézve indítványt is tesz, így például Abauj-Torna, Alsó-Fehér és Zemplén megye anyanyelv helyett a *nemzetiséget* akarná kérdezni: az utóbbi különben esetleg a *társalgási nyelvet*. Ugyancsak a társalgási nyelvet ajánlják Bihar, Moson, Nyitra, Pest és Turóc megyék s Szatmár város: Bars megye a *gondolkodási nyelvet*, Kolozs megye a kérdést így szeretné formulázni: »Mely nyelvet használja rendes társalgási nyelvül családja körében ?« Gömör megyéből az anyanyelvnek szabatosabb körülírását óhajtánák: »Az anyanyelvre nézve kérdés, hogy az a leggyakrabban beszélt nyelvet jelenti-e, vagy azt a nyelvet, melyen az illető először tanult beszélni s ez annál inkább kérdéses, mert a 6. b) kérdés föltételezi, hogy az először tanult nyelven az illető most is beszél, pedig sok egyén az először tanult nyelvet később elfelejti.» Uo. 22*.

¹¹ Idézi Kovács Alajos: A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Bp. 1919. 1. Korunkban különösen óvatosan kezeljük a befolyásolás-mentességre felszólító preambulumot: „Anyanyelv gyanánt minden befolyásolástól menten a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, a melyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennélfogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv legtöbbször azonos azzal a nyelvel, a melyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint az anyáé, különösen, ha a gyermek kisedővódában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által, vagy annak közvetkeztében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyáétól különböző, más nyelvet sajátított el.” Uo.

¹² Kövér György: Források – értelmezések – történelmek. In: *Uő: A felhalmozás íve*. Bp. 2002. 388–389; Štefan Šutaj: Szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok és statisztikai asszimiláció a dél-szlovákiai galántai járásban, Kisebbségkutatás 11. (2001) 236–247.; Roman Holec: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: Szerk. Bystrický, V. – Kováč, D. – Pešek, J.: Klúčové problémy moderných slovenských dejín. Bratislava 2012. 80–135.

1. táblázat

*A magyar népszámlálások anyanyelvi adatai
(Fiume és Horvátország nélkül)*

Anyanyelv	Polgári népesség				Összes népesség			
	1880		1890		1900		1910	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	6 403 687	46,65	7 356 874	48,61	8 648 678	51,48	9 938 134	54,56
Német	1 869 877	13,62	1 988 589	13,14	1 997 115	11,89	1 901 042	10,44
Szlovák	1 855 442	13,52	1 896 641	12,53	2 002 136	11,92	1 946 165	10,69
Román	2 403 035	17,50	2 589 066	17,11	2 798 536	16,66	2 948 049	16,18
Rutén	353 226	2,57	379 782	2,51	424 774	2,53	464 259	2,55
Horvát	631 995	4,60	183 642	1,21	183 935	1,09	181 882	1,00
Szerb			495 105	3,27	437 682	2,61	461 091	2,53
Bunyevác és Sokác					82 916	0,49	88 204	0,48
Szlovén	63 261	0,46	70 912	0,47	76 815	0,46	75 062	0,41
Cigány	78 759	0,57	91 603	0,61	146 713	0,87	210 839	1,16
Egyéb	69 340	0,51	81 280	0,54				
Összes	13 728 622	100,00	15 133 494	100,00	16 799 300	100,00	18 214 727	100,00

Források: Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 195.; és Katus László: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: Ethnicity and Society in Hungary. Ed. Ferenc Glatz. Etudes Historique Hongroises 1990. 2. Bp. 1990. 121.

Bevett statisztikai gyakorlat, hogy a nyelvtudásra vonatkozó kérdés második felét, tehát az anyanyelven túl más nyelvek tudására vonatkozó válaszokat használják az első ellenőrzésére. Mint láttuk, itt is befolyásolja az értékelést, hogy 1880-ban még a beszélt „hazai” nyelveket kérdezték, 1900-ban viszont már hiányzott a „hazai” jelző. Még nagyobb problémát jelentett, hogy az 1880., 1890., 1900. évi népszámlálási adatok feldolgozásakor, mint a magyar népesedési statisztika szakértője elismerte, „az a módszertani hiba történt, ... hogy a magyar anyanyelvűeknél csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelv vétetett számba, a nem magyar anyanyelvűeknél pedig a beszélt magyar nyelv minden esetben, a többi beszélt nyelv közül pedig csak az, amely a magyar nélkül első helyen volt megnevezve.” Ennek következtében 1910 előtt „csupán a csak anyanyelvükön tudók száma és a nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudók száma tekinthető egészen pontos

adatnak.”¹³ Vagyis az 1910-es adatokat is csak ezekkel való összehasonlításban érdemes értékelni.

A folyamatok dinamikáját a nemzetiségi területekről a központba áramlás olvasztó erejével, a városiasodással és iparosodással, a természetes szaporodással és kivándorlásban való részvétellel lehet összefüggésbe hozni.¹⁴ A magyar történetírásban elfogadottnak tekinthető, hogy „a magyarság növekedési üteme az 1880-1910 közötti periódusban éppen a nemzetiségi régiókban volt a legerősebb.”¹⁵ Ha a korabeli gyakorlatban használatos statisztikai nagytájak beosztása szerint vesszük szemügyre a magyar, német, szlovák anyanyelvűek abszolút számának alakulását, akkor megállapítható, hogy mind országos méretben, mind a szlovákok és németek által erősen lakott tájegységeken a századfordulón stagnált, illetve hanyatlott ezeknek az etnikai csoportoknak a száma (csak a Duna bal part szlováksága növekedett [lásd 2. táblázat]).

Nemzetépítés és iskoláztatás

A népszámlálás előkészítői elsősorban az iskoláztatást (s mellette a vegyesházasságot) tartották olyan tényezőnek, amelynek révén a magyar anyanyelv terjedése várható. S ez aligha véletlen. A M. kir. Központi Statisztikai Hivatal komolyan részt vett azoknak a terveknek az előkészítésében, a fennálló viszonyok megismerésében és feltérképezésében (!), amelyek révén a kormányzat a magyar anyanyelv terjedését remélte elősegíteni. Wlassics Gyula, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) élén hirdette meg 1898-ban az ezer állami iskola létesítésének programját.¹⁶

¹³ Kovács Alajos: A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. Magyar Statisztikai Szemle 6. (1928) 1–32. Az idézett önkritikus megállapítások az 5. oldalon.

¹⁴ Kovács A.: A nyelvismeret i. m. 6.; Katus L.: Multinational Hungary i. m. 112–113.

¹⁵ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1995. 60. Szarka megállapítása, adatait tekintve, Katus László tanulmányára támaszkodik. Katus László: Die Magyaren. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Die Völker des Reiches. Bd. III. 2. Teilband. Wien 1980. 411–488.

¹⁶ Wlassics iskolapolitikájáról lásd Halász Ferenc: Állami népoktatás. Bp. 1902. 24–40.; Kőte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korában (1849–1918). Bp. 1975. 71–73.; Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. Szerk. Mann Miklós. 1987. 106., 134–135.; Kelemen Elemér: Wlassics Gyula minisztersége és a magyar népoktatás. In: Wlassics Gyula és kora. 1852–1937. Szerk. Kapiller Imre. (Zalaegerszegi Füzetek 8.) Zalaegerszeg 2002. 83–85.; Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. München 2003. 115–117.; Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. Pro Minoritate 2012. tavasz 155–172.

2. táblázat

A magyar–német–szlovák népesség anyanyelvi adatai statisztikai nagytájak szerint

	Magyar					Német					Szlovák				
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910			
Duna jobb partja	1 734 514	1 885 961	2 031 620	2 207 067	563 534	580 918	572 510	552 614	19 959	17 863	17 511	15 721			
Duna bal partja	447 779	519 558	596 158	706 014	162 210	158 145	153 718	142 409	1 127 740	1 185 056	1 269 032	1 274 687			
Duna-Tisza köze	1 661 530	2 018 306	2 517 261	3 040 955	377 858	401 271	394 839	353 403	86 179	89 322	90 328	78 779			
Tisza jobb partja	617 793	681 245	815 551	938 176	107 784	119 956	102 033	97 443	502 808	486 989	490 529	440 029			
Tisza bal partja	1 045 736	1 224 866	1 415 149	1 596 739	66 577	78 575	77 138	82 526	78 851	73 287	77 494	80 878			
Tisza-Maros szöge	265 858	328 993	403 877	470 533	380 166	432 054	448 810	424 009	38 814	42 244	44 272	44 481			
Királyhágon túl	630 477	697 945	806 406	909 003	211 748	217 670	229 889	231 403	1 091	1 880	2 209	2 341			
Magyarország	6 403 687	7 356 874	8 586 022	9 868 487	1 869 877	1 988 589	1 978 937	1 883 807	1 855 442	1 896 641	1 991 375	1 936 916			

Forrás: MSIK 27. k. 1909. 102–105; MSIK 64. k. 1920. 114–117; 144–147.

Wlassics a közoktatási költségvetés vitájában kifejtette: „Én az állami népiskolák felállításánál a párhuzamos akciónak vagyok a híve, mely magyar vidéken, mely a vegyes lakosságú vidéken és mely zárt nemzetiségű területen egyaránt állít állami iskolát, ha erre szükség van... a magyar faj az iskolázott tankötelesek tekintetében a harmadik helyen van. Ezer tanköteles közül iskolázott gyermek van a németek között 92, a tótok között 84 és magyarok közt 83 százalék. Húsz túlnyomóan magyar vármegyében csaknem százezer a nem iskolázott gyermekek száma. Ezért, midőn az úgynevezett vegyes lakosságú, vagy zárt nemzetiségű területeken állítok fel iskolákat, ugyanakkor Csongrád-megyében is egész sorát állítom fel az iskoláknak... A mi a vegyes lakosságú községeket illeti, ezekre nézve is megvan a tervem. Vannak olyan községek, hol a magyar elem kisebbségben, s vannak olyanok, a hol többségben vannak [sic!]. Például kisebbségben van a királyhágóntúli, a tiszabalparti és tiszamarosszögi vármegyékben 590 községben. Ezen községek közül 332-ben nincs állami iskola. Azon a területen, ahol a magyar elem többségben van, 343 ilyen község közül nincs állami iskola 221-ben. *Ha Magyarország ethnosát e szempontból nézzük, 550 iskolára van szükség. Az ország többi részeiben, eltekintve a most kijelölt résztől, szintén körülbelül 550 iskola szükséges, úgy hogy ezer iskola felállítás céloztatik. Ezt öt évre felosztva, merem mondani, az állam minden nagyobb megterhelhetése nélkül keresztül is lehet vinni. A zárt nemzetiségű területeken igen örvendetes jelenség mutatkozik. Több román község van, a mely e részben áldozatokat is hoz, s maga kéri az állami iskola felállítását, például Aradmegyében.*”¹⁷ (Kiemelés – K. Gy.)

Wlassics iskolapolitikájához első lépésben a minisztérium bizalmas rendeletben a főispánoktól kért javaslatokat. Mégpedig úgy, hogy a tanfelügyelők bevonásával „vegyék szemügyre első sorban azon községeket, a melyekben a magyar kisebbség jó népiskola hiányában az elnemzetietlenedés veszélyének van kitéve; azután szemeljék ki azon községeket, a melyekben a magyar többség kedvező kulturális és egyéb viszonyok között assimilálhatná a nemzetiségi kisebbséget; mindezekkel párhuzamosan a leggondosabban vizsgálják azon tiszta magyar községek viszonyait, a melyek nyomorúságos anyagi helyzetükben öne-rejükől nem képesek virágzó népoktatást biztosítani; végül jelöljék meg azon tiszta nemzetiségi községeket, amelyek a magyar állami népiskolától nem csak,

¹⁷ Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde a kormányzat iskolapolitikájáról a közoktatási költségvetés vitájában (Képviselőházi Napló 1897–1901. XIII.) In: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900. Összegyűjt. Kemény G. Gábor. Bp. 1956. 701. S rögtön hozzátette, hogy „a kiseddóvókat bizonyos nexusba kell hozni az állami iskolákkal, azaz, a hol állami népiskola van, ott legyen kiseddóvoda is, úgy hogy a kiseddóvó legyen az első fok, melyből azután a gyermek az állami iskola számára előkészítettik...” Uo. 702. A „Magyarország ethnoszára” vonatkozó megjegyzéssel kapcsolatban hiába kerestem eszmetörténeti reflexiót, nem találtam, pedig az értelmezés lehetőségei módfelett érdekelnének.

hogy nem idegenkednek, de sőt arra áldozni is készek.”¹⁸ A nyilvánosan meghirdetett párhuzamossághoz képest tehát az akció kezdettől fogva jókora aránytalanságokat tartalmazott, amit csak tovább növelt a minisztérium beavatkozása. A főispánok által javasolt 1693 községből a VKM illetékes ügyosztálya 1666 községet vett tekintetbe, viszont végül a megyék által első helyen szóba hozott 475 település listájának felülvizsgálatával a „sürgősségi szempontok figyelembevételével kiválasztott 534 községet”, amelyekben a tanfelügyelők révén a közvetkező öt évre ütemezve meg is indították az államosítási tárgyalásokat.¹⁹

3. táblázat

*A vármegyei szándék és a kormányzati akarat az állami iskolák létesítésére
1898–1902*

Statistikai nagytájak	Főispánok által javasolt községek	Községek, ahol állami iskola szerveződik	%
Duna jobb partja	183	54	29,5
Duna bal partja	225	54	24,0
Duna-Tisza köze	114	30	26,3
Tisza jobb partja	476	97	20,4
Tisza bal partja	237	56	23,6
Tisza-Maros szöge	218	99	45,4
Királyhágón túl	239	84	35,1
Összes	1692	474	28,0

Forrás: MNL OL K 721 – 2/a – 1898

Hogy a központi kormányzat kinyújtott karját jelentő főispán – a helyi oktatásügyet legjobban ismerő tanfelügyelők bevonásával – hány és milyen településeket hozott javaslatba, az természetesen nemcsak a helyi körülményektől, hanem a törvényhatóság politikai nyomásgyakorló képességétől és a megyei vezetés mentalitásától is függött. Hogy a Duna jobb partján Zala megyében, a Duna bal partján Nyitrában, a Duna-Tisza közén Bács-Bodrogban és Pest megyében, a Tisza jobb partján Abaúj-Tornában és Beregben, a Tisza bal partján Biharban és Szatmárban, a Tisza-Maros szögében Temesben és Torontálban 45 és 100 közötti község jött szóba, az különböző tényezőkkel magyarázható. De az, hogy Szepesben 221 község került napirendre (miközben Szebenben egyetlen egy sem), az

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 5-6. A VKM átírata a ME-höz (Komlóssy elnöki irodatiszt gépelt másolata), 1898. jún. 30. 2910/eln. A táblázatban szereplő adatoknál figyelmen kívül hagytuk a fiemei egy iskolára vonatkozó javaslatot, illetve szervezést.

¹⁹ Vö. uo. 7–8. Kimutatás a főispánok által kijelölt azon községekről, a melyeknek népoktatásügye államosítandó.

inkább a túlzott helyi ambíciókkal (avagy a helyi erőviszonyokkal) függhetett össze. Így láthatták a központból is, mert a kormányzat végül itt csak két községben fogott hozzá a tényleges létesítéshez. A nagyszámú javaslat érdemben befolyásolhatta a kormányzati döntéseket, már amennyiben egyes megyéknél magasabb számú javaslatot fogadtak el megvalósításra (Nyitra, Abaúj-Torna, Bereg, Temes, Torontál), de tájegységenként láthatóan az egy- és kétötöd közötti kivitelezési arány tűnt elfogadottnak. Nincs jele annak, hogy a kormányzat a felvidéki megyéket preferálta volna, viszont elég egyértelműnek látszik, hogy leginkább a Bánát (45,4%) és Erdély (35,1%) állott a VKM törekvéseinek homlokterében.

Az eredeti „párhuzam-akció” tervéhez képest menet közben több értelemben is átbillent a mérleg nyelve. Az 1900-as látványos túlfutáshoz képest 1901-ben radikálisan vissza kellett fogni a tempót, s eközben ráadásul 1900-tól kezdve erőteljesen a vegyes és tisztán (más) nemzetiségű területekre helyeződött át a hangsúly. A dolog háttérében a pénzihiány állt: eredetileg évente 200 iskolát és 300 tanítói helyet terveztek, s évi 480 000 koronát irányoztak elő. Azonban a népesebb községekben nem lehetett csak egytanítós iskolát szervezni, így végül 1000 helyett csak 724 iskola alakult, viszont több mint 1600 tanítói állást kellett létesíteni.²⁰ De a statisztikai kimutatásokkal nem lehetett minden rendben, ugyanis Halász Ferenc eredeti, 1902 elején készült összesítésének hátoldalán a miniszter kifogásolta az 1901-es adatokat („Ezen adatokkal ellenkezőt is kaptam, kérem már most ezt hitelesen bemutatni!”), amelynek következtében az eredetileg 125 létesített iskola száma – kék írónak korrigálva – 105-re redukálódott.²¹

4. táblázat

Állami népiskolák létesítése a századfordulón

ÉV	község	tiszta magyar	vegyes és tisztán (más) nemzetiségű	szerveztetett áll. népiskola	szerveztetett tanítói állás
1898	134	57	77	161	411
1899	113	40	73	136	339
1900	148	46	102	178	354
1901	85	10	75	105	245
1902	98	28	70	144	256
Összes	578	181	397	724	1605
%	100	31,3	68,7		

Forrás: Új állami népiskolák. Néptanítók Lapja, 1903. febr. 12.

Azok a tanulmányok, amelyek az iskoláztatási akció helyi megvalósulása és a koalíciós kormányzat által elindított második államosítási hullám idején is

²⁰ Néptanítók Lapja, 1903. febr. 12. A korabeli sajtó nem reklámozta, hogy ezek jelentős része ideiglenes, bérelt épületekben létesült. Lásd *Köte S.*: Közoktatás i. m. 71.

²¹ MNL OL K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 11. *Halász Ferenc*: Kimutatás az 1898 évben tervbe vett 1000 új állami elemi népiskola közül eddig létrejött szervezésekről. Bp. 1902. jan. 6.

kövezték a folyamatokat, meglehetősen szerény eredményekről számoltak be. 1906-ban a Statisztikai Hivatal által elkészített tanulmánytervet kellett a tanfelügyelőségeknek véleményezni, s javaslatot tenni a sürgősségi sorrendre. Már a felmérésre adott határidő is rendkívül rövid volt, a megvalósítás pedig vonatottnak bizonyult. S nem csak az etnikai szempontból tanulságos tarkaságot mutató Baranyában, hanem országosan is csak csekély mértékben gyarapodott az állami iskolák száma.²² Miközben 1913-ra országosan sikerült visszazsorítani a kétnyelvű, német, szlovák, ruszin népiskolák számát, az összes tanintézetek száma viszont alig emelkedett, legfeljebb a tanítók számában mutatható ki mérhető minőségi előrehaladás.²³ Ezeknek az adatoknak az ismeretében aligha volt várható a magyar anyanyelvűség gyors országos térhódítása. Leginkább a magyar nyelvtudás terjedését sikerült elérni a fiatalabb korcsoportokban.²⁴

A kétnyelvűség egyébként nemcsak a népszámlálásoknak volt visszatérő és megoldatlan problémája, hanem az iskolai vegyes nyelvhasználat szempontjából is annak minősült. Mindenesetre feltűnő, hogy 1910-ben is (immár a sokat kárhóztatott 1907-es Lex Apponyi után, amely az államnyelv tanításához kötötte az iskola állami segélyezését) a magyar, német, szlovák elemi népiskolások magasabb arányt mutattak saját csoportjukban, mint a jelzett anyanyelvűek egésze a teljes népszámlásában. A különbség a magyaroknál 55,8%–54,5%, a németeknél nagyobb (12,1%–10,4%), de ami a leginkább meglepő, a szlovákoknál mutatkozó differencia (13,2%–10,7%). Az asszimiláció iránt leginkább rezisztens románok és szerbek esetében viszont épp ellentétes számarányok mutatkoztak. Karády Viktor szerint a jelenség csakis azzal magyarázható, hogy a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás leginkább az „érintett diákság asszimilációs konformizmusát tükrözi”.²⁵ S mennél feljebb lépünk az oktatási hierarchiában, a magyárosító hatás annál erőteljesebben érvényesült. A tanulmányra

²² *Szita László*: A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában (1898, 1906). Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1980. Pécs 1981. 445–493.

²³ A világháború előtt az állami népiskolák aránya nem érte el az összesen kb. 17 000 tanintézet számának 20%-át. *Szita L.*: A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések i. m. 459.; *Vesztróczy Zs.*: Modernizáció i. m. 167–168.

²⁴ Lásd Sáros megye példáján *Kovács István Gábor*: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Bp. 2011. 321–375.

²⁵ *Karády Viktor*: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio* 9. (2000) 239–252. A hivatkozások a 242. és a 252. oldalra utalnak. Amikor Karády a „honi nem magyarokra” az „allogén” kifejezést használja, maga is hozzájárult a terminológia elmosódottságához. Amennyiben valóban nyelvi és nem származási terminusként értelmezzük a jelenséget, talán pontosabb lenne az „allophon” megjelölés. *Karády Viktor*: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről. *Korall* 3–4. 2001. tavasz-nyár, 129–144. Megjegyezzük, hogy amikor Dominique Arel tanulmánya 2015-ben magyarul is megjelent, a szerkesztő „idegen nyelvű” alakban adta vissza az eredeti „allophones” kifejezést. *Dominique Arel*: A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előretekintés. *REGIO* 23. (2015: 3. sz.) 5–45.

reagálva Kovács István Gábor teljes joggal mutatott rá, hogy az anyanyelvi, nyelvismereti és felekezeti adatok kombinálásával megalkotott „törzsökös magyarok” versus „allogén keresztények” fogalompár már a források keletkezésének természetéből következően sem alkalmas az etnikai folyamatok dinamikájának elemzésére.²⁶

A kormányzat a népszámlásokból nyert statisztikai adatokat sajátos érveléssel igyekezett beépíteni saját törekvései indoklásába: „az állami iskolával bíró községek úgy a magyar beszéd, mint az írni-olvasni tudás tekintetében hasonlíthatatlanul kedvezőbb eredményt értek el tíz év alatt, mint az állami iskolával nem bíró községek. Ez az aggasztó tünet a legkomolyabban arra int, hogy mindazokban a községekben, amelyekben a mostani népoktatással bármely okból nem lehet a nemzeti érdekeket biztosítani, az állam késedelem nélkül vegye kezébe a rendezést.”²⁷

A megvalósítás szakszerű számbavételénél a Statisztikai Hivatal megértő együttműködő partnernek mutatkozott a kultuszkormányzat törekvései iránt. „A szöveges magyarázatot akként igyekeztem megcsinálni, hogy azt Ő Excellentiája esetleg közvetlenül felhasználhassa. Épp ezért ebben csak a magyarul beszélni tudóknak és az írni-olvasni tudóknak szaporodására reflektáltam, a magyar anyanyelvűek szaporodására ellenben nem, minthogy a magyar nyelv térfoglalása a nemzetiségi nyelvek rovására, amennyiben ezt az állami iskola idézte elő, az állami iskolának már nem csak magyar nyelv terjesztő, de egyszerűs mind magyarosító hatását is mutatja, s nem tartanám célszerűnek az állami iskola ezen hatásának élénkebb kidomborítása által esetleg a nemzetiségek féltékenységét felkelteni az állami iskolával szemben. Kétségkívül nagyon örvendetes, hogy *az állami iskola nemcsak a magyar államnyelvet terjeszti a nemzetiségek körében, hanem a magyarul megtanított nemzetiségek egy részét bele is olvasztja a magyarságba*, de ránk nézve kívánatosabb, hogy a nemzetiségek figyelme erre különösen fel ne hívassék, elég, ha arra utalunk, hogy az állami iskola megkönnyíti nekik az állami nyelv elsajátítását (anélkül, hogy saját nemzetiségi nyelvüknek ártalmára lenne), s előmozdítja az ő körükben is az általános műveltség terjedését: mindkét eredményt csak örömmel fogadhatják, mert könnyebb [sic!] boldogulásukat segíti elő.”²⁸ (Kiemelés – K. Gy.)

²⁶ Kovács István Gábor: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és zsidók a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. Korall 9. 2002. szeptember, 193–232.

²⁷ MNL OL K 721 – 2/c – 1902. Nemzeti állam és népoktatás. 24–26.

²⁸ MNL OL K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 10. Vízaknai Antal osztálytanácsos, az orsz. stat. hivatal aligazgatójának levele Halász Ferenc VKM osztálytanácsoshoz, Bp. 1902. nov. 19. A baranyai származású római katolikus statisztikus 1897-ban magyarosította családnevét Vízneckerből Vízaknaira. MTA KIK Kézirattár, *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Cédulatár. Hozzáférés: <http://gulyaspal.mtak.hu>, letöltés 2016. febr. 06.

A statisztikusok azonban nemcsak hivatali kötelességüket teljesítették, nemcsak száraz adatokat gyűjtöttek, hanem pozitív tudományként a népesség-összeírások számsorainak kritikája, másodlagos feldolgozása útján a jövőt is valószínűsíteni próbálták. Ennek a prognosztizált vízióknak egyik különlegesen tanulságos megnyilvánulása Vízaknai Antal századvégi tanulmánya: „Csupán a magyarság számának valószínű alakulását tartva szem előtt és feltéve, hogy ezen alakulás jövőre is ugyanoly irányú és ugyanoly mérvű lesz, mint a milyen az 1840-90-es évek átlagában volt, körülbelül a 2100. évben remélhetjük elérni azt, hogy a magyarság összes népességünknek 70%-ára emelkedik. Tekintve azonban az 1840. és 1870. közti időszaknak a magyarságra nézve kedvezőtlen politikai viszonyait, a melyekhez hasonló politikai állapotok remélhetőleg soha többé nem fognak nemzetünkre súlyosodni, talán közelebb járunk az igazsághoz, ha csak az utolsó két évtized alatt történt alakulást vesszük kiindulásul és következtetéseink alapjául a jövőben várható fejlődésnek hozzávetőleges kiszámításánál. Ez alapon az egész Magyarbirodalomban a 2000-ik évben, a szoros értelemben vett Magyarországon pedig, tehát az anyaországban, a társországok nélkül, már 1970-ben fogjuk elérni a 70%-ot. Ugyanezen számítás szerint 1900-ban, tehát a legközelebb foganatosítandó népszámlálás idejére a Magyarbirodalomban közel 45, az anyaországban pedig közel 51%-ra fog a magyarság a mai 42%, illetőleg 48,6%-os arányról felemelkedni s az egész Magyarbirodalomban az 1930. évben fogja az abszolút többséget elérni.”²⁹

Ami az 1900-as népszámlálást illeti, mint láttuk, beteljesedni látszott Vízaknai próféciája, legalábbis a „társországok”, tehát Horvát-Szlavónia nélküli „anyaország” esetében valóban megtörtént a bűvös 50%-os határ átlépése (az 51,5%-os eredmény túl is teljesítette az előzetes várakozásokat).

Népmozgalmi statisztika és nyelvhatár-akció

Az anyanyelvi statisztika fejlődése szempontjából fontos mérföldkőnek számítottak a tízévente végrehajtott népszámlálások, ám a pillérek összekapcsolásához más természetű adatokra is szükség volt. A polgári anyakönyvezés bevezetésével az államnak arra is lehetősége nyílt, hogy a korábban nem gyűjtött és nem beszerezhető statisztikai adatokhoz is hozzájusson. Ezen törekvések sorában központi helyet foglalt el a népmozgalmi statisztika, amelynek révén „anyanyelvi” specifikálású termékenységi és halálozási adatsorok előállítására került sor. Ennek érdekében bevezették a születési, házassági és halálozási törzslapokat. Egyetlen „apró akadály” merült csak fel, hogy tudniillik az anyakönyvek

²⁹ *Vízaknai Antal*: A magyarság és a nemzetiségek az új népmozgalmi statisztika szerint. *Közgazdasági Szemle* 22. 1898. 680–691. A jövőt prognosztizáló idézet 686. A korabeli statisztika nyelvében a „Magyar birodalom” a Horvát-Szlavónországgal együtt tekintett királyságot jelentette.

nem tartalmaztak sem nemzetiségi, sem anyanyelvi rovatot. Ezek beszerzésére tehát a statisztikai hivatalnak külön díjazás ellenében utasítania kellett az általam anyakönyvvezetőt. A házassági adatlap kitöltése még viszonylag könnyen mehetett, már amennyiben a házasuló feleket az anyakönyvi bejegyzés előtt valóban meg lehetett kérdezni az anyanyelvükről, ám ez meglehetősen nehezen volt autentikusan megvalósítható az újszülöttekre és az elhalálozottakra vonatkozóan. Itt tehát csak közvetett információt lehetett gyűjteni, s a (feltehetőleg egyetlen) bejelentést tevőt lehetett megkérdezni, ami még távolabb vizstól, hogy eredeti nyilatkozatokról beszélhessünk. A problémával a statisztikusok tisztában voltak, ami abból is látható, hogy ugyan „törvényes születésű gyermeknél mindkét szülőnek, a törvénytelen származásúaknál az anyának anyanyelvét kutatták”, viszont a feldolgozásnál az összes születéseknél az anya felvett anyanyelvét vették tekintetbe, ugyanis „mindkét szülő anyanyelvének együttes figyelembe vétele a népszámlálási adatokkal való összehasonlítást nehezítené, csupán az apa anyanyelvére szorítkozni pedig – habár ez alapon a magyarságra nézve kedvezőbb képet kapnánk, minthogy magyar férfiak számosabb esetben lépnek nem magyar nővel házasságra, mintsem magyar nők nem magyar férfival – aligha volna megfelelő eljárás, tekintve, hogy a gyermek rendszerint anyjától tanulja a beszédet s így valószínűbb, hogy anyja nyelvét örökli, mint az apjátét.”³⁰ Mindebből következően anyanyelvi szempontból a népmozgalmi adatokban megmutatkozó születési statisztika legfeljebb a házassági statisztika deformált árnyképének tekinthető.

Az ilyen módon előállított népmozgalmi statisztika alapján leszűrhető, hogy a századfordulótól a világháborúig tartó időszakban az anyanyelvi csoportok zömének termékenysége csökkenő tendenciát mutatott: legalacsonyabb szintről indult és legmélyebbre süllyedt a németeké (37 ezrelékről 31 ezrelékre), ezt követte a magyaroké 39 ezrelékről 35 ezrelékre hanyatlással, a szlovákoké pedig 44 ezrelékről 38 ezrelékre esett vissza.³¹ S miután a halálozás területén is nagyjából hasonló szintkülönbségek mutatkoztak, joggal feltételezhető, hogy a természetes szaporodás eltérései az anyanyelvi megoszlás változásában csak mérsékelt szerepet játszhattak. Tovább árnyalta az összképet, hogy a századelőn a kivándorlási veszteséglistát nagyságrend szerint ugyan a magyarok vezették, második helyen a szlovákok következtek, s csak ezután jöttek a sorban a német anyanyelvűek, viszont saját populációjukra vetítve egyértelműen a szlovákság emigrációja hagyta a legnagyobb űrt maga után.³²

Ennek a helyzetnek a felismeréséből fakadt az „anyaország” határain túli magyarság védelmére törekvő, a nemzetközi migránsokat visszaédesgetni próbáló nacionalista politika, amelynek egyébként prognosztizálható kudarcával szorosan összefüggött a hazai ún. nyelvhatár-akció beindítása a századelőn.

³⁰ *Vízaknai A.*: A magyarság i. m. 689.

³¹ *Katus L.*: Die Magyaren i. m. 419.

³² *Katus L.*: Die Magyaren i. m. 429.

A fenti törekvések kivitelezésében a kormányzat és a Statisztikai Hivatal személyi összefonódása közvetlenül is megragadható. Vargha Gyula, a KSH igazgatója, aki az ún. nyelvhatár akció jegyében rendszeres kapcsolatban állt a kormányzattal, egyben az 1904-ben alakult titkos Julián Egyesület alelnöke is volt, amelynek elnöki tisztét előbb Széchenyi Béla, majd 1914-es lemondásáig ügyvezető elnökként gróf Klebelsberg Kunó töltötte be.³³

A miniszterelnökség osztálytanácsosa, Klebelsberg a nemzetépítésre vonatkozóan már korán igen határozott és kritikus véleményt képviselt: „A magyar nemzeti állam kiépítése céljából tett intézkedések” egyik „nagy hibájaként” említette, hogy „nem ismertük kellő alaposággal a nemzetiségi kérdés ethnographiai alapjait, nem volt teljes és pontos áttekintésünk Magyarország néprajzi helyzetéről, nem ismertük tövéről helyére [?] a nyelvhatárok fekvését, a szórványok megoszlását. Arról pedig csak homályos sejtelmek voltak, hogy a hazánk területét lakó egyes népekben rejlő belső erő miként nyilatkozik meg az egymás mellett lakó nemzetiségek küzdelmében a nyelvhatárokon, hogy a nyelvhatárok mely szakaszain mely nemzetiségek hódítanak tért, s melyek esnek vissza”. Annál is inkább fontosnak tartotta az etnográfiai tájékozódást, mert szerinte „...a nemzetiségi politica irányításánál tudni kell azt is, hogy az egyes nemzetiségek miként fejlődnek, az pedig csak úgy állapítható meg, ha a nyelvhatárokon, nyúlványokon, nyelvszigeteken és szórványokon fekvő egyes helységek nemzetiségi számaránya az egymást követő népszámlálások adatai alapján 10 évről 10 évre megállapíttatik, s így a fejlődés vagy visszaesés a legnagyobb pontossággal meghatározottatik.”³⁴

Ebből a politikai célból származott a nemzetiségi és etnográfiai térképészeti munkálatok megindítása. Az 1905-ben indult nyelvhatár akciót azonban hátráltatta, hogy az ügy statisztikai hivatali előadója „közel egy évig tartó súlyos betegségbe esett”, s nem akadt, aki „ezen bizalmas s nagy rátermettséget és tárgyismeretet kívánó” feladat irányításával megbízható lett volna. A térképészeti akcióval és az állami iskolák újabb hullámának elindításával párhuzamosan folyt a magyar nyelv és a magyarul tudás megyénkénti statisztikai adatainak összeállítása. Nem csak a politikai megrendelés mozgatta az eseményeket, hanem menet közben a statisztikai hivatal is kezdeményezően lépett fel: „mi történjék az így begyűjtött értékes adatokkal, hogy ezek ne maradjanak meg az irattárt gyarapító puszta adathalmaznak, hanem gyakorlatilag

³³ *Makkai Béla*: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején. *Századok* 137. (2003) 101–122. Klebelsbergnek, az 1920-as évek későbbi kultuszminiszterének, az ún. „neonacionalizmus” meghirdetőjének fiatalkori nézeti önálló tanulmányt érdemelnének.

³⁴ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181 a. sz. 800. cs. 78–82. 4697/ME Klebelsberg Kunó ME osztálytanácsos, ügyosztályvezető – Vargha Gyula min. tanácsos úrnak, a KSH ig. Bp. 1906. okt. 1. A nyelvhatári akció tervéről és abban Klebelsberg szerepéről lásd *Husztai József*: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp. 1942. 31–32.

gyümölcsözőkké és valóban hasznot hozókká váljanak arra a célra, amelyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő, s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére?”³⁵

Az elkészítendő térképek községről községre haladva ábrázolták a nemzeti összetételt, illetve helységenként a magyarul tudók és nem tudók arányát. Az ügy előadója szerint a miniszterelnökség által megrendelt térképsorozat nélkül „tervszerű nemzeti politikáról szó sem lehet, a térképnek a BM is jó hasznát fogja vehetni a választó-kerületek kikerekítésénél és a közoktatásügyi ministerium új állami népiskolák szervezésénél”.³⁶ A többféle hasznosítás következtében a térképek szétosztása külön gondot okozott, nehogy „illetéktelennek tartott kezekbe” jussanak. Ennek érdekében személyenként és intézményenként meghatározták azok körét, akik részesülhetnek az elkészült térképlapokból. A Statisztikai Hivatal különösen óvatosan igyekezett eljárni. S a hivatal igazgatója, Vargha Gyula nem mulasztotta el erre figyelmeztetni Wekerle Sándor miniszterelnököt sem: „Mint hogy a nemzeti térkép kizárólag a magyar nemzeti célokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák, bátor vagyok azzal a tiszteletteljes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban, a melylyel [sic!] a térképeket szétküldeni méltóztatik, méltóztatassék különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigorúan bizalmas kézirat gyanánt használandó, s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.”³⁷

A térképészek homogén nemzeti teret vizionálnak, amelyet „nyelvhatárok, nyúlványok, nyelvszigetek és szórványok” tarkítanak.³⁸ Az etnográfiai térképészet diadala természetesen annak implicit felismerését is magában foglalta, hogy a népmozgások alapegységei nem a nemzetek, hanem a települések, lakóközösségek és a családok. Már az állami iskolák helyszínének kiválasztásánál is láttuk, hogy mennyire kiemelt szerepet játszottak a vegyes lakosságú területek. Hiába vizualizálták tehát egyenes vonallal a kartográfusok a nyelvhatárokat, a vonalak a leggyakrabban határtérségek etnikailag vegyes övezetein haladtak keresztül.

Manapság újra komoly érdeklődés mutatkozik a nyelvhatárok történeti vizsgálata iránt. Pontosabban: a nyelvhatárok elmosódottsága, cseppfolyóssága és a határsáv változó szélessége miatt a többnyire interdiszciplináris kutatás

³⁵ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181. a. sz. 800. cs. 128. Vargha Gyula, min. tanácsos, igazgató – Wekerle Sándor b[első]. t[ítkos]. tanácsos, ME úrnak, Bp. 1907. jún. 10.

³⁶ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181 a. sz. 800. cs. 78–82. 4697/ME Klebelsberg Kunó ME osztálytanácsos, ügyosztályvezető – Vargha Gyula min. tanácsos úrnak, a KSH ig. Bp. 1906. okt. 1.

³⁷ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181. a. sz. 800. cs. 295. Vargha Gyula, min. tanácsos, igazgató – Wekerle Sándor b. t. tanácsos, ME úrnak. Bp. 1909. jún. 17.

³⁸ Hansen J. D.: Mapping the Germans i. m. 51–75.; *Klinghammer István – Gercsák Gábor: A Kárpát-medence etnikai térképezése. Polgári Szemle 9. (2013: 1–3. sz.)*.

(történeti, földrajzi, néprajzi) leginkább kontakt-zónákról szeret beszélni.³⁹ Fiatal kutatók sora tett kísérletet hosszabb időtávon keresztül vizsgálni egyes kontakt-zónákon belül a nyelvhatárok mozgását. Talán leginkább a zempléni és bihari kutatások módszertani korszerűsége és aprólékossága emelhető ki ezek sorából.⁴⁰ A térbeli ábrázolás természetesen maga is csak a fentebbi módon keletkezett statisztikai adatok elemzésén alapulhat, viszont a nyelvhatár mozgásainak, a kontakt-zóna pulzálásának, az egyes községek etnikai ingadozásainak ábrázolása újabb szempontokkal gazdagíthatja a népszámlálásokkal kapcsolatos kritikai értelmezés lehetőségét.

Mivel nem lehet cél 2016-ban a nyelvi háború folytatása történeti statisztikai eszközökkel, prezentációmban nem az északi és keleti nyelvhatár körzetét választottam vizsgálati terepül, hanem a főváros közelségében félkörben húzódó vegyeslakosságú zónát, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye pilisi alsó és a pilisi felső járását, ahol német és szlovák (sőt szerb) lakossággal keverten találhatók magyar falvak. Így, egy léptékváltással lokális szinten be lehet mutatni mindazokat a problémákat, amelyeket a fentiekben makroszinten megpróbáltam exponálni.

A vizsgálati terepül választott, a főváros közelében Budafok-Promontortól a Dunakanyarig félkörben húzódó vegyes lakosságú zónában, közigazgatási beosztás szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye két járásában, a pilisi alsó (biai) és a pilisi felső (pomázi) járás területén elsősorban a vértesi „sváb medence” budai „nyúlványa” volt a régió jellegzetes etnikai képződménye. Itt német és szlovák (sőt helyenként eredetileg szerb) lakosságú települések között keverten helyezkedtek el magyar falvak, s a nem magyar nemzetiségű településeken is a korszakban növekvő súllyal jelentek meg a magyarok.⁴¹ Olyan népcsoportok éltek itt együtt, amelyekkel szemben a századfordulón a magyar anyanyelvű népesség országszerte jelentős előrehaladást tudott felmutatni, de amelyek körzetünkben maguk is dinamikát hordoztak részben egymáshoz, részben a szerbekhez viszonyítva. Az egy településen belüli vegyes etnikai összetétel tipikus példája Perbál és Piliscsaba (német – szlovák), Budakalász és Csobánka (német – szerb), illetve Pomáz (német – szerb – szlovák). Ebben a körzetben ugyan nem lehet Budapest hatásától elvonatkoztatni, sőt két kisváros, Szentendre és Vác is a felső járás peremén terült el, az azonban mégis megállapítható, hogy számottevő iparosodás és városfejlődés viszonylag kevéssé alakította át a zömmel hegyes-dombos vidéket.

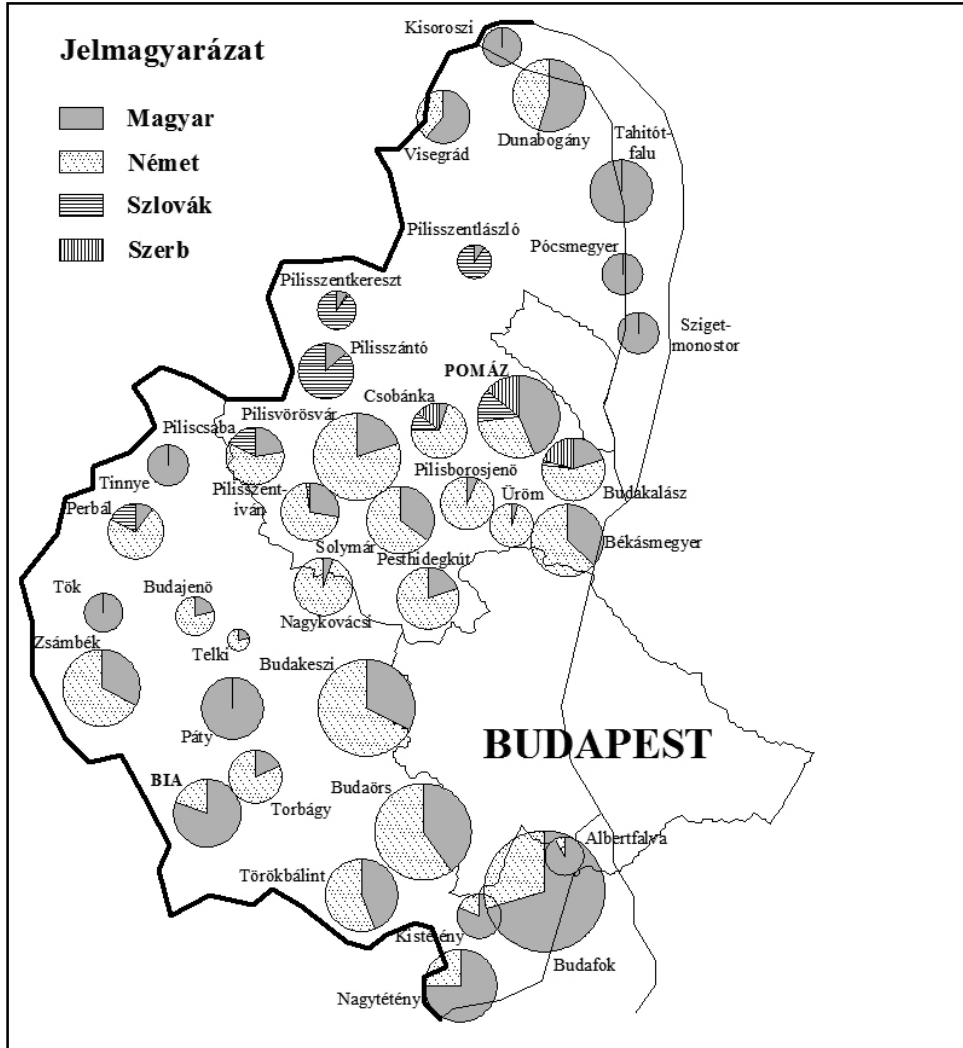
³⁹ *Keményfi Róbert*: Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Debrecen 2004.

⁴⁰ *Bagdi Róbert – Demeter Gábor*: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). (Studia Historico-Demographica Debrecina I.) 2. bőv. kiadás. Debrecen 2009.

⁴¹ A térképek szakszerű megrajzolásáért Bagdi Róbertnek ezúton is kifejezem hálás köszönetemet.

2. térkép

A pilisi alsó- és felső járás községeinek anyanyelvi összetétele (1910)

Léptékváltás: a pilisi alsó és felső járás

A különböző meghatározó tényezőknek az etnikai folyamatokra gyakorolt hatása tehát egyenként is vizsgálható. Első ránézésre is szembeötlő, hogy a zömmel katolikus térségben például a szentendrei sziget négy magyar települése közül három masszív református többségű (Pócsmegyer, Szigetmonostor, Tahitótfalu), de hasonló összefüggés fedezhető fel a pilisi alsó járás egyes falvai esetében is (Páty, Tök).⁴²

Ami a népesedés számszerű folyamatait illeti, a két járásban egymás mellett helyezkednek el 1000 lakosnál kisebb aprófalvas települések, amelyek a korszak végére sem nőnek sokkal nagyobbra, és rendkívül dinamikus fejlődő nagyközségek, ám a tízezer lakos fölé emelkedő Budafok (Promontor) sem érte el a rendezett tanácsú városi rangot. Természetesen a növekedés dinamikája szempontjából nemcsak a méret számít: lélekszámot megduplázó vagy afeletti tempót mutató növekedést az 1880–1910 közötti korszakban eredetileg kicsik (Albertfalva, Kistétény, Pilisszentiván) és „nagyobbak” (Budafok, Békásmegyér, Pilisvörösvár, Solymár) is produkáltak. Számszerűen csak két település lakossága fogyatkozott: a biai járásból Töké, a pomáziból Tahitótfalué (csak emlékeztetőként megjegyezzük, hogy mindkettő színmagyar falu volt). A század eleji népmozgalmi adatokat figyelembe véve 1900 és 1910 között a tényleges szaporodás kevesebb volt a természetes szaporodásnál Bián (m), Budajenőn (n), Pátyon (m), Perbálon (n), Telkin (n), Tinnyén (m), Tökön (m) és Zsámbékon (n), illetve Csobánkán (n), Dunabogdányban (n), Kisorosziiban (m), Nagykovácsiban (n), Pilisborosjenőn (n), Pilisszántón (sz), Pilisszentkereszten (sz), Pilisszentlászlón (sz), Pócsmegyeren (m), Szigetmonostoron (m), Ürömön (n) és Visegrádon (n).⁴³ A magas természetes szaporodás ebben a falusi térségben láthatóan nagyon különbözőképpen szóródott a különböző etnikai jellegű települések között: a legmagasabb élveszületési rátát (45% fölé) Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál és Telki (valamennyi markáns német többségű település), illetve Nagykovácsi, Pesthidegkút, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló, Pilisvörösvár és Solymár mutatták (szintén zömmel német, illetve szlovák dominanciájú falvak).

A pomázi járás településeire finomabb demográfiai mutatókkal is rendelkezünk. A princetoni indexek alapján Óri Péter a századfordulóra vonatkozóan „eltérő termékenységi és házassági stratégiákat” tárt fel a különböző etnokulturális háttérrel bíró falvakban. A szentendrei sziget erősen református magyar községeit a relatíve magas nupcialitás (I_m) és az alacsony házassági termékenység (I_g) együttesen jellemezte. Itt a fiatalok (különösen a leányok) korán mentek férjhez és nyilvánvalóan éltek a születéskorlátozás eszközeivel. A korai

⁴² A települések felekezeti-etnikai jellemzőinek áttekintésére jellegzetes korabeli retorikájú alapmunka: *Balogh Pál: A népfajok Magyarországon*. Bp. 1902. 924–929.

⁴³ MStK 46. k. 192–197. A rövidítések feloldása: m: magyar; n: német; sz: szlovák.

és majdnem teljeskörű házasság gyakorlata volt divatban a járás szlovák katolikus falvaiban is, de itt a házasság termékenysége is magas értéket mutatott. Végül a térség többségét kitevő sváboknál, részben a kései házasságkötés, részben az egyedülállók nagyobb aránya miatt relatíve alacsonyabb volt a házasság gyakorisága a szülőképes korú női népességben (I_m), viszont a házasságban élők magasabb termékenysége (I_g) jellemző.⁴⁴

Nemzetiségi összetételtől függetlenül már a korabeli statisztikai kiadvány is szükségesnek tartotta, hogy magyarázatot fűzzön a változásokhoz: eszerint Albertfalva, Budafok, Budakeszi, Budaörs, Kistétény, Nagytétény, Torbágy és Törökbálint esetében ezt: „a gyors növekedést a főváros szomszédsága magyarázza”. A pomázi járásban Békásmegyer, Budakalász, Pesthidegkút, Piliscsaba, Solymár kapott lábjegyzetben kommentárt, amely azonban némiképp másként hangzott: „a gyors fejlődést Budapest közelsége, a fővárosi lakosok kitelepülése magyarázza”.⁴⁵ A pomázi járásban Pilisszentiván és Pilisvörösvár század eleji adatai magyarázataként egy harmadik tényező bukkant elő a statisztikai érvelésben: „a feltűnő szaporodást a szénbányászat fejlődése okozta.”⁴⁶ Ugyanezen logika szerint nyert értelmezést a lakosság tartós vagy átmeneti csökkenése: Tök és Zsámbék is abba a kategóriába került, ahol „a fogyást a lakosságnak a fővárosba költözése okozta” – jóllehet az utóbbi esetben csak 1900-ban látunk átmeneti visszaesést.⁴⁷ Bia község hirtelen, de hosszú távon nem túl meredeken ívelő létszámemelkedése pedig azt az indoklást kapta, hogy „a budapest-királyhidai vasút kiépítése és a gazdasági cselédek beköltözése idézte elő a nagy szaporodást”.⁴⁸ Szemmel látható az igyekezet, amellyel általános folyamatokkal próbálták összefüggésbe hozni egyedi történéseket (a növekedés mérésében nem teljesen következetesen értékelve a másfélszeres vagy afölötti ütemet).

Témánk szempontjából akkor válik értelmezhetővé a demográfiai áttekintés, ha rávetítjük az egyes községek anyanyelv szerinti összetételének alakulására.

⁴⁴ *Óri Péter*: Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye példája. Demográfia 53. (2010) 373–405. A pomázi járás indexei a 397–398. oldalakon. Újabbán Óri három alsó pilisi járásban fekvő település princetoni indexeit is kiszámolta, s a 20. század közepéig nyúló tartós tendenciákat figyelt meg. A két német (Perbál, Zsámbék) és az egy magyar (Tök) község nupcialitása és termékenysége kapcsán már egyenesen „két különböző demográfiai rezsim” egymás mellett éléséről ír, megállapítva, hogy a 20. századra a stratégiák közelítettek egymáshoz, s ebben a gyakoribbá váló és oldódó érintkezésnek és a migrációnak meghatározó szerepe lehetett. *Óri Péter*: Mozaikok... Három Pest megyei község (Perbál, Tök, Zsámbék) népességtörténeti vázlat. In: Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Szerk. Óri Péter. Bp. 2014. 207–247. A princetoni indexek a 235–236. oldalakon.

⁴⁵ MStK 42. k. 804-806. Az idézett megjegyzések Torbágy és Törökbálint, illetve Pesthidegkút esetében csak 1910-re vonatkoznak.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. A Budapest-Esztergom vasútvonal 1895-ös megnyitása nem kapott hasonló jelentőségű explikációt.

5. táblázat
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye pilisi alsó- és felső járásának anyanyelvi összetétele községenként (1880–1910)

Megye, járás, település	1880					1890						
	Jelen polgári	Polgári beszélni tud [reál 100%]	Magyar	Német	Szlovák	Horvát-szerb	Beszélni nem tud	Jelen polgári	Magyar	Német	Szlovák	Szerb
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye két járása	32 104	30 643	8 464	21 385	555	141	1 461	36 488	10 703	25 011	496	33
VIII. Pilisi alsó (Biai)												
Albertfalva	380	358	116	224	12		22	592	321	236	17	6
Bia	2 229	2 115	1 688	416	11		114	2 744	2 076	655	3	
Budafoke	4 193	4 021	238	3 687	54	15	172	5 243	1 034	4 140	39	4
Budajenő	835	803	72	724	7		32	871	103	765	1	
Budakeszi	3 350	3 215	200	2 997	11		135	3 635	161	3 457	13	
Budaörs	4 376	4 060	141	3 886	23		316	5 281	308	4 947	9	
Kistétény	599	575	90	452	29	3	24	752	144	581	11	16
Nagytétény	2 246	2 135	351	1 740	26	8	111	2 346	575	1 720	37	5
Páty	2 317	2 246	2 193	49	3		71	2 375	2 258	38	14	1
Perbál	1 433	1 381	46	1 030	305		52	1 595	65	1 233	297	
Telki	213	206		206			7	258	25	230	3	
Timnye	1 222	1 170	1 131	27	4		52	1 244	1 164	50	4	1
Torbágy	1 319	1 270	40	1 227	3		49	1 446	143	1 299	4	
Tök	1 499	1 445	1 367	57	1	1	54	1 531	1 461	67	2	
Törökbalint	2 105	2 016	149	1 685	65	114	89	2 401	177	2 115	35	
Zsámbék	3 788	3 617	642	2 978	1		161	4 174	688	3 478	7	

Megye, járás, település	1880					1890						
	Jelen polgári	Polgári beszélni tud [reál 100%]	Magyar	Német	Szlovák	Horvát-szerb	Beszélni nem tud	Jelen polgári	Magyar	Német	Szlovák	Szerb
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye két járása												
IX. Pilisi felső (Pomázi)	30 354	29 167	7 823	16 165	3 295	1 670	1 187	33 130	8 827	18 717	3 773	1 608
Békásmegyér	1 150	1 091	24	1 062	4		59	1 340	48	1 273	1	3
Budakalász	1 736	1 659	156	853	26	542	77	1 650	163	947	21	513
Csobánka	1 421	1 364	38	925	64	308	57	1 627	61	996	222	319
Dunabogdány	2 628	2 544	777	1 756	7		84	2 802	887	1 901	4	
Kisoroszi	912	875	862	9	3		37	1 002	979	22	1	
Nagykovács	1 502	1 454	113	1 333	6		48	1 803	81	1 677	30	
Pesthidegkút	1 271	1 227	74	1 120	24		44	1 393	75	1 267	36	1
Pilisborosjenő	934	890	27	853	7		44	1 135	81	1 011	5	1
Piliscsaba	1 344	1 266	75	875	307		78	1 501	154	1 020	320	
Pilisszántó	1 239	1 199	77	32	1 084		40	1 384	121	27	1 222	1
Pilisszentiván	648	624	12	610	2		24	808	6	801	1	
Pilisszentkereszt	846	816	24	62	730		30	952	58	39	855	
Pilisszentlászló	560	507	36	4	464	2	53	591	24	7	560	
Pilisvörösvár	2 658	2 530	59	2 463	10		128	3 048	82	2 953	11	1
Pócsmegyer	978	948	912	15	9		30	1 119	1 079	34	4	1
Pomáz	3 366	3 262	980	948	507	817	104	3 473	1 223	1 094	376	764
Solymár	1 489	1 440	50	1 385	3		49	1 820	90	1 681	31	2
Szigetmonostor	1 124	1 090	1 072	9	7		34	1 182	1 137	8	32	2
Tahitótfalu	2 374	2 293	2 256	11	12		81	2 250	2 200	25	18	
Üröm	838	811	20	772	5		27	1 000	41	937	8	
Visegrád	1 331	1 272	179	1 068	14	1	59	1 250	237	997	15	

Megye, járás, település	1900						1910					
	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar*	Német*	Szlovák*	Szerb*	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar*	Német*	Szlovák*	Szerb*
Pest-Pilis-Solt- Kiskun megye két járása												
VIII. Pilisi alsó (Biai)	41 036	30	12 558	27 532	570	45	51 075	57	28 448	21 908	470	40
Albertfalva	791		595	152	23	2	1 118		1 048	53	11	
Bia	2 800		2 142	649	8		3 173		2 496	639	7	1
Budafoke	7 267		1 890	5 217	79	16	10 943		7 391	3 306	107	18
Budajenő	925		118	808	1		975		212	763		
Budakeszi	4 211		294	3 896	19		5 228		1 712	3 501	7	2
Budaörs	6 100		405	5 669	15	1	7 383		2 969	4 416	3	
Kistétény	864		232	610	1	12	1 435		1 167	260	4	1
Nagytétény	2 610		905	1 658	31	2	3 919		2 842	1 005	32	7
Páty	2 513		2 377	34	7		2 634		2 619	11	1	
Perbál	1 776		98	1 342	338		1 814		175	1 354	284	
Telki	301		46	252	1		279		63	216		
Timnye	1 263		1 165	39	4		1 257		1 244	8	4	
Torbágy	1 511		147	1 361	3		1 901		349	1 548	3	
Tök	1 311		1 262	46	2		1 276		1 256	18		
Törökbálint	2 796		239	2 445	38	12	3 531		1 522	1 981	6	10
Zsámbék	3 997		643	3 354			4 209		1 383	2 829	1	1

Megye, járás, település	1900						1910					
	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar*	Német*	Szlovák*	Szerb*	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar*	Német*	Szlovák*	Szerb*
IX. Pilis felső (Pomázi)	38 804	27	10 819	21 783	4 318	1 569	47 281	52	16 746	23 718	4 732	1 503
Békásmegyér	2 027		378	1 568	47	2	3 535		1 268	2 154	38	5
Budakalász	2 019		392	1 036	33	503	2 474		495	1 361	92	486
Csobánka	1 647		84	1 056	178	296	1 769		90	1 195	191	241
Dunabogdány	3 231		761	2 444	11		3 350		1 801	1 525	8	2
Kisoroszi	1 070		1 065	5			1 095		1 080	4	1	
Nagykovácsi	2 012		92	1 884	29		2 226	-	120	2 078	14	
Pesthidegkút	1 559		133	1 374	37		2 126		440	1 643	27	1
Pilisborosjenő	1 343		41	1 284	8		1 574		118	1 446	6	
Piliscsaba	1 967		242	1 303	410		2 429		562	1 437	437	
Pilisszántó	1 565		185	14	1 356		1 717		231	17	1 466	
Pilisszentiván	1 218		65	1 074	12		2 276		582	1 404	67	13**
Pilisszentkereszt	1 049		32	53	964		1 150		97	25	1 028	
Pilisszentlászló	700		47	7	646		795		71	2	722	
Pilisvörösvár	3 654		290	3 319	31	1	5 578		1 111	4 268	83	4
Pócsmegyer	1 256		1 232	15	4	1	1 270		1 255	14	1	
Pomáz	3 910		1 480	1 135	510	765	4 472		1 923	1 286	494	748
Solymár	2 361		224	2 119	9		3 108		1 086	1 983	25	2
Szigetmonostor	1 273		1 247	10	14		1 262		1 237	9	5	1
Tahitótfalu	2 275		2 244	22	7		2 244		2 226	16	4	
Úrörm	1 165		51	1 104	5		1 328		73	1 243	8	
Visegrád	1 503		534	957	7	1	1 503		880	608	15	

* Polgári és katonai népesség, ** + 186 horvát.

Források: A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. k. 1882. 204–205.; *MStK* 1. k. 1902. 194–199.; *MStK* 42. k. 1912. 804–806.; *MOL* XXXII – 23 – h – 1880. 508. d. p. 87.; 83.; *MOL* XXXII – 23 – h – 1890. 832. d.; *MOL* XXXII–23-h-1890. 409. d. p. 35–36.

A táblázat alapján világosnak tűnik, hogy az etnikai folyamatok településenként még egy járáson belül is rendkívül különböző utakat jártak be. Az olyan szinte tisztán magyar nyelvű községekkel, mint Páty, Tinnye, Tök, Kisoroszi, Pócsmegyer, Szigetmonostor, Tahitótfalu nyilvánvalóan nincs értelme most foglalkoznunk, akár kistelepülésekről, akár nagyobbakról van is szó. Itt egyszerűen nem volt tere az etnikai átrendeződésnek.

Némiképp más, mégis stabil volt a helyzet azon települések esetében, ahol a dinamikus népességnövekedés nem bontotta meg az etnikai csoportok arányát. A 142%-os növekedést mutató Bián a magyar anyanyelvű többség végig a négytödös arányt súrolta. Nem történt érdemi átrendeződés a német többségű Nagykovácsiban (Δ 148%), Pilisborosjenőn (Δ 169%), Ürömön (Δ 159%) sem. Hasonlóan nem történt áttörés a szlovák többségű Pilisszántón, Pilisszentkereszten, Pilisszentlászlón, pedig itt sem beszélhetünk stagnálásról, hiszen a népesség gyarapodása itt is 139, 136, illetve 142%-os volt.⁴⁹ Figyelemre méltóan alakult a több nem magyar nemzetiségek által dominált települések struktúrája: Csobánkán (Δ 125%) a német anyanyelvűek bő kétharmados fölénye változatlan maradt, de a szerbek térvesztését a szlovákság dinamikája ellensúlyozta. Lényegében stabil maradt a németek csaknem 30%-os aránya Pomázon is (Δ 133), ahol a relatív magyar túlsúlyt részben a szlovákok, de főleg a szerbek rovására sikerült megerősíteni.

A VKM az ezer állami iskolát vizionáló kampány során a pilisi felső járásra láthatóan nagyobb figyelmet fordított, mint az alsóra. Itt 1902-ben már 14 községben működött állami iskola, mégsem voltak elégedettek az eredményekkel. Felrótták, hogy Pilisborosjenőn és Ürömön szerintük azért olyan csekély a magyarosodás, mert ez a két község „kimaradt az államosítási akcióból”.⁵⁰ A statisztikusok nemcsak adatokat szolgáltatottak a döntések előkészítéséhez, nemcsak értékelték a számokat, hanem javaslatokat is megfogalmaztak, s politikailag „empatikusan” azonosultak a kormányzati elvárásokkal. A felső járással szembeni elégedetlenség olykor kifejeződött a stílus ingerültségében: az állami iskolával nem bíró Visegrád kapcsán a statisztikai munkálat szerzője így sumházta türelmetlen helyzetértékelését: „már nem olyan csökönyös németségében mint a járás többi falvai”.⁵¹

⁴⁹ Pilisszentkereszt etnodemográfiai fejlődésének sajátossága, hogy itt a korábban betelepült szlovákok házasság révén magukba olvasztották a pár évtizeddel később érkezett svábokat, bár sokáig számon tartották maguk között a sváb eredetet. *Gyivicsán Anna*: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Bp. 1993. 40.; *Szabó Orsolya*: Plusznyelv alkalom szerint. A pilisszentkereszti szlovákok. NAPÚT 9. (2007: 7. sz.) 20–29.

⁵⁰ MNL OL K26 ME 800. cs. 1909 – XXV – 181. p. 57. Pilisborosjenőre vonatkozóan így hangzott a „diagnózis” és a hozzá fűzött „prognózis”: „hogy nemzeti irányú oktatásra itt mennyire szükség van, mutatja az, hogy kis magyarságának aránya az utolsó tíz évben [1890 és 1900 között!] 7,1%-ról 3,1-re csökkent, a magyar nyelv ismerete terjedt ugyan, de még csak 21%-os s végül, hogy a községbeli két tanító közül az egyik németnek vallja magát. Az is jogcímet ad a beavatkozásra, hogy a község mostani r. k. iskolája elégtelen a tanköteleseknek: 2 tanítója 238 növendékkel vesződik.” Uo.

⁵¹ Uo. 58.

A biai járásba csak öt állami iskola jutott a századfordulón, de ezek hatásával sem volt elégedett a minden részletre gondosan ügyelő statisztikus szerző. Budakeszi esetében arra hívta fel a figyelmet, hogy „A községi fiúiskola már államosítva van 5 tanerővel; a 3 330 K községi segélyt élvező háromtanítós leányiskola azonban még a r. k. felekezet kezén van, bár a tanyelv ebben az iskolában is magyar. Az állami oktatásnak nemzeti szempontból csak úgy van igazi eredménye, ha a fiú és leány nemzedék egyaránt részesül abban, kívánatos volna tehát a fél munkát befejezni s a leányiskolát is állami kezelésbe venni.”⁵² Talán még élesebben fogalmazott Nagytétényre nézve: „Nagytétényben ... az államosítási akció csak fél munkát végzett és pedig a gyöngébb felét, a mennyiben átvette 4 tanítóval a leányiskolát, ellenben a r. k. felekezet kezén hagyta a 3 tanítós fiúiskolát. Az eredmény abban látszik, hogy a fiúiskola a gyermekeknek sokkal kisebb hányadát mutatja ki magyarnak, mint az állami leányiskola. Föltétlenül szükséges volna a fiúiskolát is államosítani.”⁵³ Ezek után aligha lephet meg bennünket az „eredmény”: Budakeszi magyar anyanyelvű polgárainak aránya az 1900-as 7%-ról 1910-re 32,8%-ra, a nagytétényi bő egyharmados arány ugyanezen időszak alatt 72,5%-ra ugrott, s a törökbálinti „félmunka” egész lendületet vett, amennyiben a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 8,6%-ról 43,4%-ra szökött. Ekkora mértékű hirtelen elmozdulás aligha vezethető le pusztán az állami iskoláztatásból. Nagytétényben már 1890-ben abszolút értékben megtorpant, majd 1900-tól csökkenni kezdett a német anyanyelvűek száma, a másik két említett településen viszont 1900-hoz képest 1910-re 400-460 fővel kevesebb egyén vallotta magát németnek. Ugyanakkor mindhárom településen egyenletesen emelkedett a magyarul tudók aránya: ez a szám Budakeszin és Törökbálinton 70% fölé kúszott, Nagytétényben pedig a lakosságnak már 88%-a beszélte az államnyelvet.

Végig emelkedett abszolút számban mind a német, mind a magyar népesség Budakalászon és Pomázon, a magyar azonban jóval dinamikusabban. Ezekben a falvakban a magyarok és németek mellett szlovákok és szerbek is éltek, s az utóbbiak – mint fent már utaltunk rá – a századfordulótól elvesztették növekedési potenciáljukat.

⁵² Uo. 21.

⁵³ Uo. 22. Hasonló körülményeket tár fel Törökbálintra nézve: „anomália, hogy a lányokat az állam oktatja öt tanítós iskolában, de már a fiúkról nem gondoskodik s azok a háromtanítós r. k. iskolában nyernekt oktatást. Hogy az állam által a község oktatására fordított áldozatok tényleg gyümölcsözők legyenek, a fiúiskolát is államosítani kellene s egyenrangúvá fejleszteni a leányiskolával.” Uo. 23–24.

6. táblázat

Az iskolaakció és a magyar nyelvtudás (a pilisi alsó- és felső járásban)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1880		1890		1900		1910		Megjegyzés (iskolaakció)
	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	
Pilisi alsó járás (Biai)									
Albertfalva	32,4		54,2	82,4	75,2	93,9	93,7	98,7	állami iskola
Bia	79,8		75,6	93,7	76,3	93,4	78,7	97,0	
Budafoke (Promontor)	5,9		19,7	42,1	26,0	61,9	67,5	84,3	állami iskola
Budajenő	9,0	24,7	11,8	36,6	12,7	50,1	21,7	50,2	
Budakeszi	6,2		4,4	29,1	7,0	48,8	32,8	71,3	állami iskola
Budaörs	3,5	18,2	5,8	22,9	6,7	32,8	40,2	57,4	
Kistétény	15,7		19,2	34,0	26,9	66,9	81,3	92,1	állami iskola
Nagytétény	16,4	42,0	24,5	54,8	34,6	71,5	72,5	88,1	állami iskola
Páty	97,6		95,1		94,6	98,7	99,4	99,9	
Perbál	3,3	16,2	4,1	14,8	5,5	25,3	9,7	37,8	
Telki	0,0	8,0	9,7	22,9	15,3	36,2	22,6	49,8	
Tinnye	96,7		93,6		92,2	99,0	99,0	99,6	
Torbágy	3,2		9,9	21,6	9,7	34,0	18,4	56,0	
Tök	94,6		95,4		96,3	99,2	98,4	99,3	
Törökbalint	7,4		7,4	37,6	8,6	51,5	43,4	70,9	
Zsámbék	17,8		16,5	38,4	16,8	47,4	32,9	63,5	

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1880		1890		1900		1910		Megjegyzés (iskolaalkotó)
	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	
Pilisi felső járás (Pomázi)									
Békásmegyer	2,2		3,6		18,7	39,1	35,9	72,5	állami iskola
Budakalász	9,4		9,9		19,4	46,1	20,0	66,9	állami iskola
Csobánka	2,8		9,7		5,1	19,1	5,1	47,3	állami iskola
Dunabogdány	30,5		31,9		23,6	50,8	53,8	79,6	állami iskola
Kisoroszi	98,5		97,7		99,5	100,0	98,6	100,0	
Nagykovácsi	7,8		4,5	18,1	4,6	24,7	5,4	52,1	állami iskola
Pesthidegkút	6,0		5,4	28,7	8,5	35,1	20,7	59,6	állami iskola
Pilisborosjenő	3,0		7,1		3,1	21,0	7,5	41,1	KIMARADT!
Piliscsaba	5,9		10,3		12,3	39,5	23,1	69,6	állami iskola
Pilisszántó	6,4		8,7	27,8	11,8	45,1	13,5	66,8	állami iskola
Pilisszentiván	1,9		0,7	4,8	5,3	38,0	25,6	54,3	állami iskola
Pilisszentkereszt	2,9		6,1		3,1	26,3	8,4	60,1	állami iskola
Pilisszentlászló	7,1		4,1		6,7	15,4	8,9	52,9	állami iskola
Pilisvörösvár	2,3		2,3	18,4	7,9	40,9	19,9	65,7	állami iskola
Pócsmegyer	96,2		96,4		98,1	99,8	98,8	99,8	
Pomáz	30,0		35,2		37,9	74,7	43,0	87,1	állami iskola
Solymár	3,5		5,0		9,5	27,1	34,9	56,6	állami iskola
Szigetmonostor	98,4		96,2		98,0	99,8	98,0	99,8	
Tahitótfalu	98,4		97,8		98,6	100,0	99,2	100,0	
Üröm	2,5		4,1	16,7	4,4	27,5	5,5	34,7	KIMARADT!
Visegrád	14,1	34,9	18,9	59,4	35,4	66,8	58,6	86,4	

Forrás: MOL K 26 1909 – XXV – 181. 800. cs.; Halász, 1902. 158–159.; MSTk 1. k. 1902. 194–199.; MSTk 42. k. 1912. 804–806.

Sajátosan billegő növekedési pályát mutatott a dunabogdányi svábok és magyarok száma és aránya. A német anyanyelvűek száma 1900-ig egyenletesen növekedett, miközben a magyarok létszáma 1890 és 1900 között több mint száz fővel esett. Pedig itt működött állami iskola! Ehhez képest meglehetősen váratlan fejleménynek tűnik, hogy 1910-re több mint 900 fővel zuhant a svábok száma, miközben a magyaroké több mint ezerrel ugrott!⁵⁴ Illúzióik azonban természetesen nemcsak a statisztikusoknak lehettek. Az 1900-as népszámlálás szerint Budafokon még alig haladta meg az egynegyedes arányt a magyar anyanyelvűek aránya. Tóth József, aki 1877 óta állt az egész megye tankerületének élén, nyugalmába vonulásakor így summázta benyomásait: „szerencsésnek mondja magát, hogy mint budafoki polgár beszélhet itt. Visszatér egy negyed századdal korábbi időkre, amikor Budafokon még nem hangzott az édes magyar szó. Azon időben indította meg a mozgalmat Budafok magyarosítására, s ma már megelégedéssel látja, hogy a törekvést siker koronázta, s ma már Budafok magyar községnek mondható nyelvben is, de különösen érzésben.”⁵⁵ S ami illúzióknak tűnt 1900-ban, az hamarosan testet öltött a statisztikában: ugrásszerűen megnőtt a magyar anyanyelvűek aránya, 1910-re meghaladta a 2/3-ot (igaz a magyarul beszélők aránya már 1900-ban is 62%-ot tett ki, s ez az arány 1910-ben elérte a 84%-ot!).

A magyar és magyarul beszélni tudók járási szintű népszámlálási adatait egymás mellé helyezve megállapíthatjuk, hogy a magyar anyanyelvűek aránya mindkét járásban egynegyedes szint körül indul 1880-ban, de miközben 1910-re a pomáziban csak egyharmad fölé kúszott, míg a biaiban már elérte az 55%-ot. Eközben a magyar nyelv ismerete mindkét járásban 2/5 feletti szintről (a biaiban közelítette az 50%-ot) a világháború előttre a pomázi járásban kétharmad fölé emelkedett, míg a biaiban már meghaladta a háromnegyedet. Amennyiben – erős leegyszerűsítéssel – az anyanyelv térhódítását az asszimiláció, a magyar nyelvismeret terjedését az akkulturáció egyik ismérvének fogjuk fel, a lezajlott etnikai folyamatok disszonanciáját jelzi, hogy 1900 és 1910 között a biai járásban a magyar anyanyelvűek számának növekménye (~ 16 000 fő) meghaladta a magyarul beszélni tudók gyarapodását (~ 14 500 fő). Még akkor is meghökkenítő ez az adat, ha ebből a háttérben a migráció kiemelt jelentőségére következtet valaki.

⁵⁴ A település identitástörténetének monográfusa meggyőzően hangsúlyozza: „A háború előtt Dunabogdányban a svábság tudata bizonyításra nem szoruló, egyértelmű valóságként épült be a mindennapi viselkedést irányító kultúrába. Svábnak lenni kétségszembetegen evidenciát, az identitás számára biztos kapaszkodót jelentett. A csoport erős belső kohéziója, amelyet a nyelvhasználat, az endogámia, a szokások, a hagyományok, a normák intézményesített működtetése által vezérelt életvitel biztosított, [a svábok] nem látták veszélyeztetve a csoport létét.” *Bindorffer Györgyi*: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonoságtudat Dunabogdányban. Bp. 2001. 139.

⁵⁵ Budafok község képviselőtestületi jegyzőkönyve, 1903. júl. 20. In: Dokumentumok Budafok-Tétény történetéhez 1731–1950. Szerk. Czaga Viktória – Garbóczi László – Szabó Csaba. Bp. 2002. 160. Tóth Józsefről (1842–1912) lásd uo. 140. Ma is utca van elnevezve róla Budafokon.

Mégsem állíthatjuk a fentiek alapján, hogy 1890 és 1900 között pusztán a népszámlálási kérdőpont megváltoztatásával vagy a magyar nyelvet forszírozó állami iskoláztatás következtében kibontakozó asszimilációs folyamatok egyértelműen megfigyelhetőek lennének a vizsgált térség minden településén. Persze az éles, ugrásszerű változások mindig gyanúsak, a sikeres asszimiláció azonban általában többlépcsős, több generációs folyamat.⁵⁶ Nem elég csak az ifjakat beolvasztani, ha szüleik, nagyszüleik nyelvileg nem reszocializálhatóak. A nem-magyar nyelvi közegben államnyelvként oktatótt magyartanításban a korábbi, grammatizáláson (‘grammarising’) alapuló módszerhez képest a századelőtől mindinkább előtérbe került a beszédközpontú, ún. direkt módszer. Az előbbi elvben az állammal való pontosabb kommunikációt, az ügyintézés nyelvét célozta, az utóbbi inkább távolabbi, alig rejtett kívánalmaknak, a magyarosításnak kívánt megfelelni. A nyári gyorstalpalókon kiképzett tanítók által imígy-amúgy elsajátított államnyelv kényszerű oktatása ugyanúgy nem szolgálta a tárgyval való azonosulást, mint az elvont hazafiaskodást sulykoló tantárgyi tartalom.⁵⁷ A direkt módszer korai sikereit akkor kísérhette volna tartós eredmény, ha az idegen nyelvű környezetben lett volna esély a további magyar nyelvhasználatra, illetve, ha a beszűkült magyarosító mobilitási csatornából kimaradóknak, a középfokú oktatásba be nem kapcsolódóknak is lett volna módjuk később gyakorolni a nyelvet. S akkor is csak hosszú távon lehetett volna esély a folyamat kibontakozására. Ha egyáltalán lehetett...⁵⁸

Hogy ez mennyire így van, azt jól megfigyelhetjük, ha századfordulós adatsorainkhoz hozzárendelve megvizsgáljuk az 1920-as népszámlálás községsoros adatait is. Térségünkben nem mondhatjuk, hogy az impériumváltás kényszere váltotta ki az alkalmazkodást, hogy az új hatalom ismét más kérdéseket tett fel, vagy hogy nem tartott népszámlálást, nehogy kiderüljön valami nem kívánatos.⁵⁹ Történt ugyan egy közigazgatási átrendezés, amelynek során a biai járársból Albertfalvát, Budafokot, Budaörsöt, Budatétényt, Nagytétényt és Törökbalintot egy ún. Központi járáshoz csatolták, amely egy a pesti oldalra átnyúló

⁵⁶ *Milton M. Gordon: Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins.* New York 1964. 60–84.

⁵⁷ *Puttkamer, J.: Schulalltag i. m. 205–209.; Berecz Ágoston: The Politics of early language teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Bp. 2013. 164–165. Szempontunkból is tanulságos az utóbbi könyvben a szatmári svábokkal kapcsolatos párhuzam. Uo. 189–195.

⁵⁸ Faragó Tamás mutatott rá az 1910-es népszámlálás Moson megyei példáján, hogy a németek magyar nyelvismerete korcsoportonként, életciklus szerint, hasonló U alakú görbét írt le, mint az ottani magyarok német nyelvtudása, ami a (magyar javára eltolódó) kétnyelvűség térhódításának egyértelmű jele. *Faragó Tamás: Népelesség-növekedés – asszimiláció – vándorlás.* (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt) Századvég, Új folyam 12. sz. 1999 tavasz. 33–57.

⁵⁹ Erről nekem a pozsonyi származású Niederhauser Emil nagymamája jut eszembe, aki egy szót sem tudott magyarul, de amikor a cseh éra bekövetkezett, derék hungarusként mindig magyarnak vallotta magát a népszámlálások alkalmával.

agglomerációs területet fogott át. Az is igaz, Magyarországon, 1920-ban már így fogalmazták meg a népszámlálás etnicitást illető kérdőpontját: „Anyanyelve?” Ami megint inkább az 1900 előtti kérdésre emlékeztetett, bár a kitöltési utasítás továbbra is megengedő volt. Azt, hogy az első világháború után milyen iskolák működtek az egyes községekben, kétféle forrásból ellenőrizhettük: egyrészt az új országterületre kiadott első Helységnévtárból, másrészt pedig az 1925-ös ún. Statisztikai tájékoztató lapok adatai alapján.⁶⁰

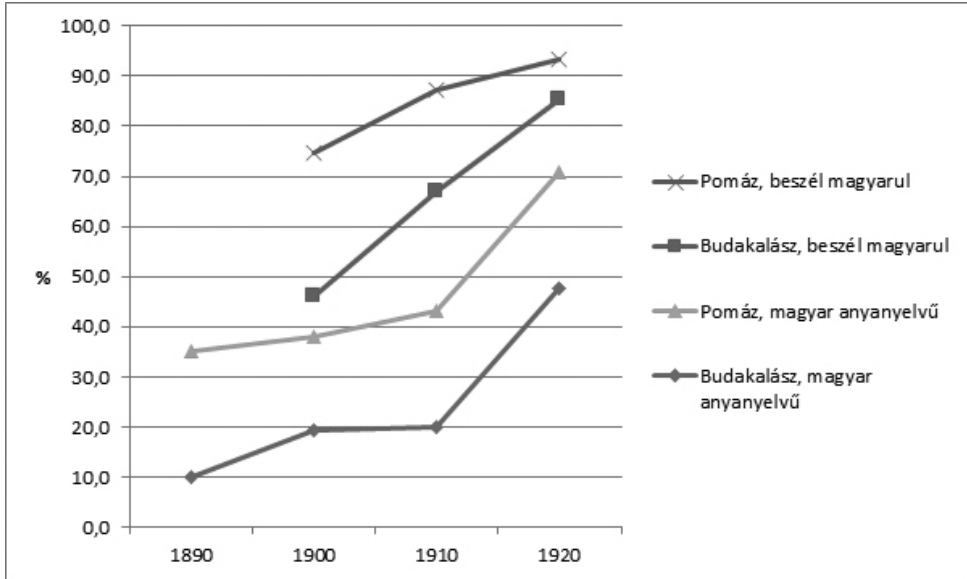
Annak ellenére, hogy az általunk vizsgált térséget a trianoni határváltozások nem érintették, a népszámlálási eredményekben etnikai szempontból érdemi elmozdulások mutatkoztak. A már évtizedek óta homogén magyar községektől értelemszerűen most elvonatkoztatva a települések egy jelentős részében a korábban megindult folyamatok változó lendülettel, de folytatódtak. Bia, Budafok, Kistétény, Nagytétény, Békásmegyér, Visegrád anyanyelvi magyarosodása tulajdonképpen következménye, betetőződése volt a magyar nyelvtudás megelőző terjedésének.

Akadtak azonban olyan falvak is (s ilyenek kizárólag a pilisi felső járásban fordultak elő), ahol csak 1920-ra kapott lendületet a folyamat, amikor a magyar anyanyelvűek aránya hirtelen megugrott – miközben a magyar nyelvtudás terjedése is haladt előre (Békásmegyér, Budakalász, Pesthidegkút, Piliscsaba, Pomáz). Az iskola-államosítások és az Apponyi-féle iskolareform természetesen mindkét esetben nyilvánvalóan éreztette hatását a nyelvtudás területén, s az anyanyelvi asszimiláció – bizonyos fáziskéséssel – mintegy követte az államnyelv ismeretének terjeszkedését. Budakalászon 1900 és 1910 között abszolút számban mintegy száz fővel, arányát tekintve pedig egyötöd körül mozgott a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók részesedése a népességből, viszont 1920-ra mind létszámban, mind relatív súlyban megduplázódtak a számadatok. Pomáz ugyanezt a jelenséget egy fokkal magasabb szintről indulva produkálta. Itt érdemes hozzáfűznünk, hogy Budakalász és Pomáz egyaránt részese volt az állami iskolaakciónak: a húszas években Kalászon 5 tantermes állami és egy tantermes görög keleti, Pomázon 8 tantermes állami elemi és 1 tantermes görög keleti iskola működött. Itt tehát – legalább részben – igazolva érezhette magát az állami iskolapolitika.

⁶⁰ Csonka-Magyarország Compass-szerű Helységnévtára. Szerk. Kempelen Béla Bp. 1922.; Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (EA) St 1418-1424, St 1431-1432, St 1466-1475, St 1574-1593. Az így kialakított adatbázis segítségével felfigyelhettünk azokra a változásokra is, amelyek még nem szerepeltek a századforduló iskolai statisztikáiban. Innen tudjuk, hogy például Pilisborosjenőn, jóllehet eredetileg kimaradt az ezer állami iskola szervezésének akciójából, a húszas években már 3 tanerős állami elemi iskola működött. A nemzetiségi iskoláztatás húszas évekbeli új fejleményeiről különös tekintettel a vizsgált térségre lásd *Tilkovszky Lóránt*: Nemzetiségi anyanyelvi oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok 129. (1995) 1251–1274.; *Grósz András*: A magyarországi német iskolaügy és a katolikus főpapok a Bethlen-kormány idején. Pro Minoritate 2014. tél 127–150.; *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948) Budapest–Budaörs 2014. 59–62.

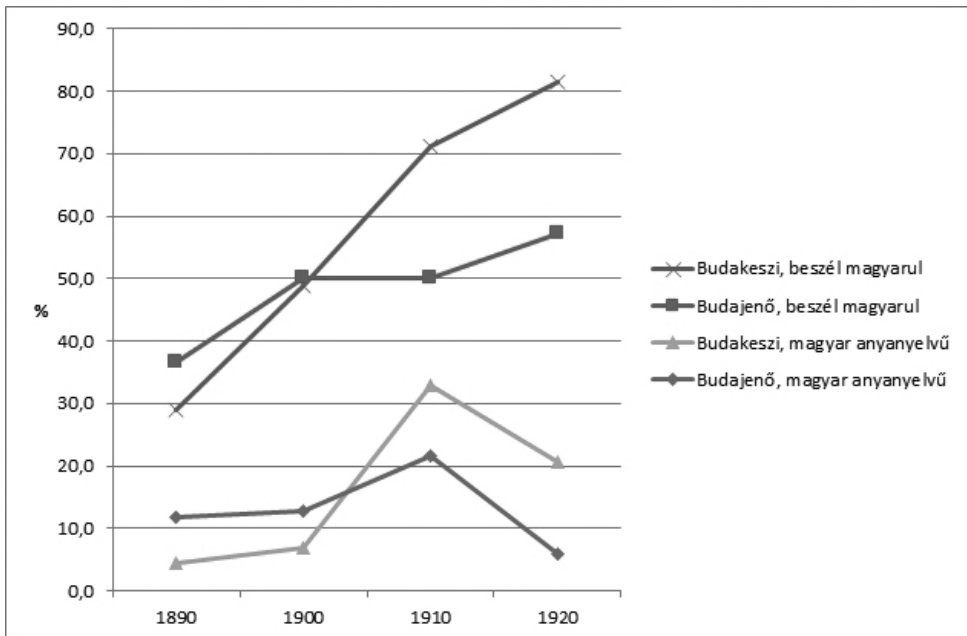
1. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budakalászon és Pomázon (1890 – 1920)

2. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budakeszin és Budajenőn (1890 – 1920)

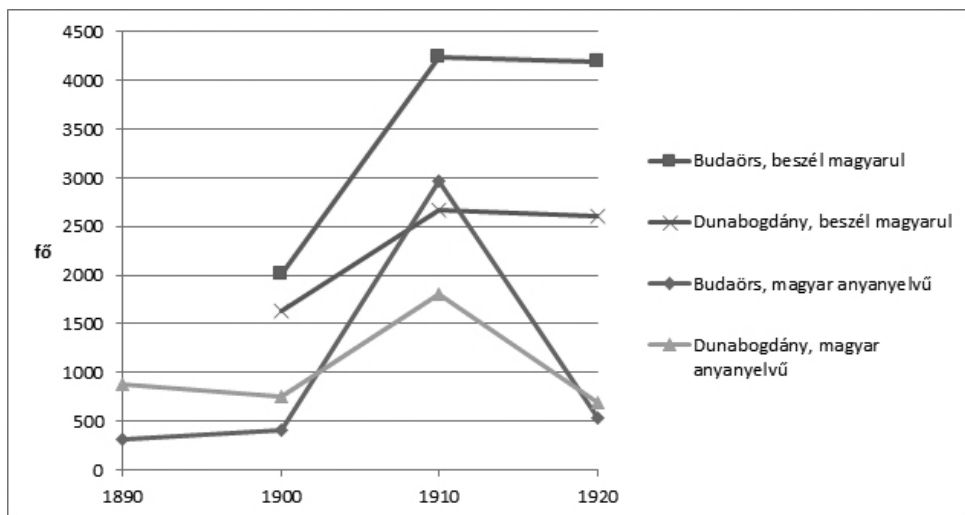

Épp ellenirányú változás mutatkozott viszont, amikor az adott településen az 1910-es kiugróan magas magyar anyanyelvi érték 1920-ra radikálisan visszaesett (Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál, Telki, Törökbálint, Zsámbék, Dunabogdány, Pilisborosjenő, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt, Üröm), miközben a nyelvtudásban a magyar térhódítása csaknem mindenütt töretlenül folytatódott. Számos esetben ez a magyar anyanyelvűek abszolút számának meredek zuhanásával is együtt járt: Budajenőn, Perbálon, Telkiben, illetve Dunabogdányban, Pilisszántón, Ürömon egyenesen az 1900 előtti szint alá süllyedt a magukat magyarnak vallók száma. Tanulságos megjegyeznünk, hogy míg Budakeszi részese volt az állami akciónak, még ha csak az idézett „félmunkás” módon is, Budajenőn azonban csak r. kat. elemi működött.

Igazán kontraindikáló folyamatot jelez azonban a pilisi alsó járásból Budaörs és a felsőből Dunabogdány esete, ahol 1910 és 1920 között nemcsak a magyar anyanyelvűek aránya és száma zuhant meredeken, hanem a magyarul beszélni tudók száma is visszaesett. Ez biztosan nem magyarázható pusztán az iparosodás és városiasodás, vagy a migráció hatásával. Az értelmezéshez hozzátartozik, hogy bár Bogdány részese volt az állami iskolaakciónak, Budaörs pedig nem, 1925-ben az utóbbiban továbbra is csak r. kat. elemi iskola működéséről tudunk, viszont Dunabogdányban 8 tantermes állami népiskoláról tudósított a helyi jegyző!⁶¹

3. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budaörsön és Dunabogdányban (1890 – 1920)

⁶¹ Néprajzi Múzeum EA St 1577.

Összegzés

A magyar népességstatisztika a népszámlálások révén nemcsak regisztrálta az etnikai folyamatok változását, hanem miközben igyekezett megfelelni a kormányzati elvárásoknak, azok alakításában is közreműködött. Vagy úgy, hogy adatokat, nyersanyagot szolgáltatott a „nyelvhatár-akció” vagy az állami iskola-politika formálásához, máskor célzott felmérések elemző tanulmányba foglalásával vagy etnikai térképek szerkesztésével szakmai érveket szállított a kormányzati koncepciók kidolgozóinak. A múlt adatsoraira alapozva tudományos prognózisokat is készített, abban a reményben, hogy mindezek révén pozitíve befolyásolhatja a döntéshozókat. A csoportosításnál használt egydimenziós kategóriarendszer nem hagyott lehetőséget a sokszínűségek, átmeneti státusok számára. Pedig a korszak statisztikusainak, hivatásuk szerint, az egyre differenciáltabb, bonyolultabb, sokrétűbb társadalom csoportmintázatait kellett megragadniuk, ami szükségessé tette a kategóriarendszer folytonos finomítását. Így jártak el, amikor az etnikai identitás paramétereinek „felpuhításával”, „szubjektívebbé tételével” az anyanyelvre vonatkozó népszámlálási kérdőpontot megváltoztatták, s a végrehajtási utasítások ehhez igazodó módosításával a válaszlehetőségeket is tartalmilag újrafogalmazhatóvá tették. A népmozgalmi statisztikához gyűjtött adatok etnikai paramétereinek értékelésénél is olyan „szubjektív” elemeket vittek a számbavételi folyamatba, amelyek „statisztikailag” befolyásolták a kapott eredményeket. Mivel azonban a népszámlálások sorozatában a folyamatok mindig az előző és a következő felvétel értékei által is meghatározottak (s ez a népmozgalmi és az iskolai statisztikára egyaránt érvényes), ezáltal hosszabb távon az időben közbülső statisztikai realitások, különösen szélsőséges kilengések esetén, nyitva hagyták a lehetőségét önmaguk korrekciójára is. A népszámlálások – hagyományos forráskritikán túlmutató – episztemológiai megközelítése nélkül adataik sem értelmezhetők.

Akár a közkeletű nemzetépítés, akár a nemzetiesítés (Rogers Brubaker) vagy a kulturális homogenizáció (Ernest Gellner) fogalmával közelítünk a fent tárgyalt folyamatokhoz, a nemzetállami szintre emelt politika magában hordozta a tervek, szándékok, illúziók cselekvési programok keretébe ágyazott megvalósítását.⁶² Az elképzelt realitások egyik termelője, rendszeres kritikai felülvizsgálója a társadalmi cselekvés résztvevőjeként a nemzeti/nemzetiségi/etnikai statisztika lett. Akkor is, ha mint a pilisi esettanulmányok példáiból látható, az eltúlzott „statisztikai” asszimiláció az akkulturáció, ha úgy tetszik, a „kulturális homogenizáció” fékjévé is válhatott.

⁶² *Ernest Gellner: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája.* Ford. Szanyi Imre. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Szerk. Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs 1995. 188–212.; *Rogers Brubaker: Nacionalizmus új keretek között.* Ford. Erdősi Péter. Bp. 2006. 85–90.

„STATISTICAL ASSIMILATION” IN THE KINGDOM OF HUNGARY 1880–1910

by György Kövér
Summary

During the existence of the Austro-Hungarian Monarchy the official censuses only from 1880 include questions inquiring about language. On the western side of the Monarchy they inquired about the colloquial or everyday language (*Umgangssprache*), whereas the Hungarian census focused on the „mother tongue” (*Muttersprache*).

It is not commonly known, that in the Hungarian Kingdom between 1880 and 1910, however, the relevant question changed. In 1880 it was formulated as “What is your mother tongue? (Moreover, what other language of the country do you speak?)”, whereas from 1900 onwards, probably in an attempt to reproduce the question formulated on the Cisleithanian side, it was “What is your mother tongue, that is, the language you consider as yours, the language in which you are most fluent and like to speak?”. Thus, while in 1880 the focus was clearly on the mother tongue, during the census immediately preceding World War I the focus shifted to asking the subject to reveal his or her relation to the spoken language.

According to these censuses at the turn of the century the surge of those with Hungarian as “mother tongue” is quite spectacular, in absolute numbers. On the other side, in relative terms the progress of Hungarian speakers crossing the mystical 50 percent figure was more gradual.

The main question of this paper: how we can interpret these census data from the point of social history? What is the “statistical contribution” to these “results” considered as a “successful Hungarian assimilation”? We try to give an answer through „changing the scale”, meaning both on the macro and micro level.